

॥ श्रीः ॥

ॐ हरिदास—संस्कृत—ग्रन्थमाला ५०

२३८

॥ श्रीः ॥

काव्यप्रकाश-रहस्यम्

लेखकः—

श्री पं० देवदत्तशास्त्री विद्यानिधिः

चौस्ताम्बा संस्कृत सीरिजि आफिस, बाबूराम

मूल्यं १)

१८५२
२३ जुलाई, मंत्रलय

॥ श्रीः ॥

हरिदास-संस्कृत-ग्रन्थमाला

२३८

—००६०—

॥ श्रीः ॥

काव्यप्रकाश-रहस्यम्

रचयिता—

अम्बालास्थ-दी० कृ० कि० स० ध० संस्कृतकाले जाध्यापकः

श्री पं० देवदत्तशास्त्री विद्यानिधिः ।

बौखम्बा-संस्कृत-सीरिज, बनारस-१

वि० संवत् २०१०]

[ई० १९५३

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः,
चौखम्बा—संस्कृत—सीरिज आफिस,
पो० बाक्स नं० ८, बनारस

पुनर्मुद्रणादिकाः सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः ।

The Chowkhamba Sanskrit Series Office.

P. O. Box 8, Banaras.

1953

मुद्रकः—

विद्याविलास प्रेस,
बनारस-१

द्वित्राः शब्दाः

अयि साहित्यशास्त्रसिकाः परीक्षार्थिनो विद्यार्थिनः । को न
वेति साहित्यशास्त्रमाहात्म्यम् । यस्माहते पुरुषः पुच्छविषाणहीनः
पशुरस्ति । यथा पशुर्वर्यवदारेऽविदग्धोऽर्थाद् यथाव्यवहर्तव्यमस्ति न तथा
व्यवहर्तुमर्हति तथैव साहित्यशास्त्रानभिज्ञः पुरुषो भवति । कामं स
कियनपि छन्दोव्याकरणादिज्ञानवान् भवेत्तथापि साहित्यशास्त्रज्ञो यथा
ललितललितानि पदानि प्रयुज्य परं वशंवदं कर्तुमलं न तथा स परं
वशंवदं कर्तुमलम् । उदाहरणे यदि ‘तव तातचरणः समायाताः’ इत्यस्य
स्थाने तव मातुः पतिः (खः सम इति भाषा) समायात इति प्रयुज्येत
तर्हि दण्डादण्ड मुष्टीमुष्टि वा नूनं भवेत् । किं व्याकरणादिवृष्ट्या
तत्र दोषोऽस्ति ? नास्ति तत्र व्याकरणादिवृष्ट्या कश्चनापि दोषः ।
एतावदेव न तदनभिज्ञस्य जगदम्बाया अपि कलङ्कशङ्कायां नास्ति
संशयः । ‘भूतयेऽस्तु भवानीशः’ इत्यादितः स्पष्टमिदमतः ‘साहित्य-
सङ्गीतकलाविहीनः’ इत्यादि सम्यगेवोक्तं केनापि कवितङ्गजेन । अस्तु
साहित्यशास्त्रस्य ग्रन्थेषु काठ्यप्रकाशः प्रकाशतेरामिति नाविदितं
साहित्यसदनजुषां विपश्चिताम् । एष ग्रन्थः सर्वप्रान्तानां तत्त्वपरीक्षासु

निर्धारितोऽस्ति । समयवशाद्यत्वे बुद्धीनां हासो जातो गम्भीरतरश्चायं
 ग्रन्थः रहस्याभ्यासमन्तरेण छात्राणां न सम्यग्बुद्धिमधिरोहति । चौखम्बा-
 संस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षैश्चाहं काव्यप्रकाश-रहस्य(प्रश्नोत्तरी)निर्माणे
 ग्रेतिः । तन्मया समयगतिमवलोक्य वासनाचार्यादिटीका मवलम्ब्य रह-
 स्यमिदं व्यलेखि । मन्येऽनेन परीक्षार्थिनां विद्यार्थिनां महानुपकारो
 भविष्यति । या अत्रानवधानतया त्रुटयो भविष्यन्ति ताः क्षमिष्यन्ते
 गुणैकपक्षपातिनो विद्वांसः ।

विदुषामनुचरः—
 देवदत्तः

काव्यप्रकाश-रहस्यम्

महेश्वरं नमस्कृत्य साम्बविद्वनेश्वरं तथा ।
परमेशं गुरुं वन्दे काव्यविद्याविशारदम् ॥

अथ प्रथमोल्लासः

प्रश्नः—काव्यस्य किं प्रयोजनम् ?

उत्तरम्—प्रवृत्तिम्प्रतीष्टसाधनताज्ञानं कारणं भवतीत्यतः काव्यप्रयोजनमाह—
काव्यं कालिदासादीनामिव यशसे भवति । धावकादीनामिव धनप्राप्तये भवति ।
धावकनामा कविः रत्नावलीनाम्नी नाटिकां विरच्य श्रीहर्षाद् वहुधनं लब्धवा-
निति प्रसिद्धिः । राहिमन्त्रिणि गुरौ मुन्यादौ च कथं व्यवहृतव्यमित्यस्य ज्ञानमपि
काव्याद् भवति । अमङ्गलनिवृत्तिरपि काव्याद् भवति । पुरा हि मयूरनामा कविः
कुष्ठरोगाकान्तः सूर्यशतकेन सूर्यं तुष्टाव तेन तुष्टः सूर्यस्तस्मै रमणीयां तनुं ददाविति
किंवदन्ती । सद्यः परनिवृत्तिरपि काव्यप्रयोजनमर्थात् सद्यः काव्यश्रवणानन्तरमेव
परस्य उत्कृष्टस्य ब्रह्मानन्दसहोदरस्य रसास्वादनसमुद्भूतस्य स्वविषयातिरिक्तज्ञेया-
नन्तरसंसर्गशून्यस्य आनन्दस्य निवृत्तिः निष्पत्तिः । कान्तासद्शोषदेशदानव्यं काव्य-
प्रयोजनम् । अयं भावः—त्रिविधः शब्दो भवति प्रभुसम्मितः, सुहृत्सम्मितः, कान्ता-
सम्मितश्च । यथा राजा इष्टसाधनेऽनिष्टसाधने निष्पले च कर्मणि प्रवर्तयति तथैव
वेदादिशास्त्रमपि ज्योतिषोमादाविष्टसाधने रथेनयागादावनिष्टसाधनेऽकरणप्रयुक्तप्रस्त्र-
वायपरिहारातिरिक्तफलरहिते सन्ध्यावन्दनादौ च प्रवर्तयति । पुराणेतिहासादयश्च
सुहृत्सदशाः सन्ति । यथा सुहृदेवं कृते एवं भवतीति चस्तुतत्वं बोधयति तथैव
पुराणेतिहासादिरपि । कान्तासद्शशं काव्यमस्ति । यथा कान्ता गुर्वाद्यधीनमपि कान्तं
निजचातुर्येण स्वानुगं विधायोषदिशति तथैव काव्यमपि नीतिशास्त्रपराङ्मुखान्
राजकुमारादीन् लितपदकद्म्बोषदर्शितश्चारादिरसेन स्वानुगं विधाय रामादिवत्
प्रवर्तितव्यं न रावणादिवदित्याद्युपदिशति ।

प्रभः—काव्यस्य कारणतामभिधाय शक्त्यादीनां कारणता तृणारणि-
मणिन्यायेन दण्डचक्रचीवरन्यायेन वेति प्रतिपादयत ।

उत्तरं—काव्यस्य शक्त्यादीनि त्रीषि कारणानि सन्ति । शक्तिः कवित्वबीज-
रूपा, यामन्तरा काव्यं न प्रसरति प्रसृतं वा हास्यास्पदं स्यात् । लोकशास्त्रकाव्याय-
वेक्षणम् लोकस्य स्थावरज्ञमात्मकस्य लोकवृत्तस्य छन्दोव्याकरणादीनां शास्त्राणां
महाकविसम्बन्धिनां काव्यानाम् अवेक्षणम् पर्यालोचनम् । तस्मात् निपुणता =
चातुर्यम् काव्यज्ञस्य पुरुषस्य शिक्षया अभ्यासः सुहुसुहुः प्रवृत्तिः । एते त्रयो मिलिताः
हेतवः सन्ति । एतेषां कारणतवं दण्डचक्रचीवरन्यायेन यथा घटम्प्रति दण्डस्य
चक्रस्य चीवरस्य च मिलितस्य न तु स्वतन्त्रस्य दण्डादेरेवमेव शक्त्यादित्रयं
मिलितं हेतुर्न तु स्वतन्त्रं कारणम् । यथा तृणाव्यवहितोत्तरजायमानवहिम्प्रति तृणं
स्वतन्त्रं कारणमरण्यव्यवहितोत्तरजायमानवहिम्प्रति अरणिः स्वतन्त्रं कारणमेवं
काव्यम्प्रति शक्त्यादिकं न स्वतन्त्रं कारणमत एव मम्मटपादैः ‘इति हेतुस्तदुद्भवे’
इत्यत्र हेतुरित्येकवचनमुग्नात्मम् ।

प्रभः—काव्यस्य किं लक्षणम् ? काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दार्थयोर्व्या-
शकं प्रत्येकपर्याप्तं वा ?

उत्तरं—शब्दार्थौ काव्यमुच्येते, यतो आस्वादव्यज्ञकतोभयोर्वर्वति । काव्यं
पठितं श्रुतं गीतं रचितम्, काव्यं बुद्धमित्युभयविधव्यवहारदर्शनात् । ननु काव्यपद-
प्रवृत्तिनिमित्तं शब्दार्थयोर्व्यासकं प्रत्येकपर्याप्तं वा ? आदे एको न द्वावित्वत श्लोक-
वाक्यं न काव्यमिति व्यवहारापत्तिः । द्वितीये एकहिमन् पदे काव्यद्वयव्यवहारापत्तिः ।
तस्माद् रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यमित्येव युक्तमिति चेष्टा आस्वादव्यज्ञकतायाः
उभयत्रापि समानत्वात् । काव्यं पठितं काव्यं श्रुतं काव्यं श्रुतं बुद्धमित्युभयविधव्यवहारदर्श-
नात्म । अतः काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं व्यासज्यवृत्तिः । न च तथात्वे केवले शब्देऽयै वा
काव्यव्यवहारानापत्तिरिति वाच्यम्, ‘समुदाये प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्यपि वर्तन्ते’
इत्याश्रयणात् । भवति हि तैलं भुक्तं धृतं भुक्तमित्यादिषु समुदाये प्रवृत्तानां तैला-
दीनामवयवेषु वृत्तिः । अदोषौ = दोषरहितौ, निःशेषेत्यादावुत्तमत्वप्रयोजकोपाध्येरे-
वोदाहरणात् विरोधः । प्रविरलविषयता निर्विषयता वा काव्यस्य न भवितुमर्हति
पदमात्रस्यापि तथा सम्भवेन निर्विषयताया अभावात् । वाक्यं रसात्मकं काव्यमिति
नवीनोक्तं तु न युक्तं रसाभासात्मके काव्ये वस्त्वलङ्करप्रधानेषु काव्येषु चाव्यासः ।

न चेष्टपत्तिर्महाकविसम्प्रदायभज्जप्रसङ्गात् । महाकविभिर्जलप्रवाहवेगादीनि कपि-
बालचरितानि च वर्णितानि । तेषु नूनं लक्षणस्याव्याप्तिः । यदि तु तत्रापि कथश्चिद्
रसस्पर्शोऽस्तीत्युच्यते हन्त तर्हि ईदशो रसस्पर्शस्तु गौथलति पश्य मृगो धाव-
तीत्यादावप्यस्तीति तेषामपि काव्यत्वापत्तिः । दोषत्वं नाम उद्देश्यप्रतीतिप्रतिबन्ध-
कत्वम् । तच्च तत्तद्व्यङ्ग्यवाच्यवैचित्र्यप्रतीतिविशिष्टदोषस्य तद्भानस्य चातो
विशिष्टाभावासंभवात् न्यक्तार इत्यादौ न दोषः । सगुणौ = गुणभिव्यञ्जकौ यद्यपि
'ये इस्याद्विनो धर्माः' इति रीत्या माधुर्योऽप्रसादाख्या गुण इसनिष्ठाः सन्ति
तथापि सगुणावितिपदेन गुणभिव्यञ्जकाविति विवक्षितम् । अत एवाष्मोऽल्लासे
'गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता' इति गदितम् । अनलङ्घृतीत्यत्र नजोऽ-
त्पार्थकत्वात् सर्वत्र सालङ्कारौ क्वचिदस्फुटालङ्कारावपि शब्दार्थोऽकाव्यम् । ननु
अस्फुटालङ्कारस्य उदाहृते 'यः कौमारहरः' इत्यादिपदे विभावनाविशेषोक्ती अलङ्कारौ
स्फुटौ वरोपकरणादीनामनुपभुक्तत्वरूपकारणस्याभावेऽपि उर्तकण्ठारूपस्य कार्यस्य
सत्त्वात् । उपभुक्तत्वस्यकारणसत्त्वेऽपि तत्कार्यस्यानुकण्ठारूपस्याभावाचेति चेन्न
आर्थिकस्याभावकथनस्य सत्त्वेऽपि अभाववाचकनामादिपदेन तदकथनात् । विप्रल-
मभश्चारस्य स्फुटत्वाद् रसवदलङ्कारस्तु न शङ्कनीयः, रसस्यात्र प्रधानत्वात् । अतः
'तददोषौ शब्दार्थोऽसगुणावनलङ्घृती पुनः कापि' इदमेव काव्यलक्षणं समी-
चीनविति सिद्धम् ।

इति प्रथमोऽल्लासः ।

—३५४—३५५

अथ द्वितीयोऽल्लासः

प्रश्नः—कतिविधाः शब्दाः ? कतिविधाश्चार्थाः ? किञ्च तेषां शब्दानां
स्वरूपम् ?

उत्तरं—त्रिविधः शब्दोऽस्ति वाचको लाक्षणिको व्यञ्जकत्वं । त्रिविधाश्चार्थाः
सन्ति वाच्यः, तदेय व्यञ्जकार्थः । साक्षात् सङ्केतितपर्यं यो वक्ति स वाचकः । साक्षात्
सङ्केतस्तु 'अस्मात् पदादयमर्थो बोद्धव्यः' अथवा 'इदं पदमिमपर्यं बोधयतु' इत्येवं
बोधकतारूपः । यथा गङ्गापदस्य भगीरथरथखातावच्छिक्षजलप्रवाहे साक्षात् सङ्के-
तोऽस्ति तद्बोधनात् गङ्गाशब्दो वाचकः । लक्षणाश्रयः शब्दो लाक्षणिक उच्यते ।

यथा गङ्गापदेन लक्षणावृत्त्या यदा गङ्गातीरस्य बोधस्तदा गङ्गाशब्दो लाक्षणिकः । व्यञ्जनावृत्तियुक्तः शब्दो व्यञ्जक उच्चयते । यथा गतोऽस्तमर्क इत्यनेन जारगमनसमया-दीनां बोधः । इत्थं बोधाधिभेदाच्छब्दभेदः ।

प्रश्नः—अभिहितान्वयवादिनामन्विताभिधानवादिनाञ्च किं मतम् ?

उत्तरं——अभिहितानां स्वस्ववृत्त्या पदैरुपस्थितानामन्वय इति वादिनां भाष्ट-मीमांसकानामित्यर्थः । आका क्षायोग्यतासञ्चिधिवशात् = यत्पदं विना यत् पदं शब्दबोधं जनयितुं नालं तत्पदेन तस्याकाङ्क्षा भवति, एकपदार्थोऽपरपदार्थस-स्म्बन्धो योग्यता, पदानामविलम्बेनोच्चारणं सञ्चिधिः’ एतादशात् पदार्थानो परस्पर-सम्बन्धे बुभुत्सिते तात्पर्याख्यवृत्तिप्रतिपादो वाच्यावर्थविलक्षणशरीरोऽपदार्थोऽपि वाक्यार्थः समुल्सतीत्यभिहितान्वयवादिनां मतम् । अयं भावः-घटं करोतीत्यत्र घटवृत्तिकर्मत्वात्तुकूला कृतिरित्यर्थः प्रतीयते तत्र घटशब्दस्य घटोऽर्थः अम्ब्रत्ययस्य च कर्मता वृत्तिता तु न कस्याप्यर्थोऽतोऽपदार्थोऽपि वृत्तिता तात्पर्यवशात्तत्र भासते । पदानि अन्वितानि भूत्वा विशिष्टमर्थं बोधयन्तीति यो वदति सोऽन्विता-भिधानवादीत्युच्यते । ‘देवदत्त गामानये’ति उत्तमवृद्धप्रयोगात् सास्नादिमतीं व्यक्ति-मध्यमवृद्ध आनयति तच्चेष्या तस्य वाक्यस्य तदर्थबोधकतामनुमायानन्तरं ‘गां नया-श्मानय’ इति प्रयोगे गवापसरणमश्वाहरणञ्च दृष्ट्वाऽन्वयवृत्तिरेकाभ्यां क्रियापदार्था-न्विते कारके कारकपदस्य, कारकपदार्थान्वितक्रियायाञ्च क्रियापदस्य शक्तिं वालो निश्चिनोति । अतऽप्रयोगकाले तस्य प्रथमतोऽन्वितबुद्धिर्जायते । तेनाभिधयैवान्वय-बोधोपपत्तौ किं तात्पर्याख्यवृत्तिस्वीकारेण । अतः परस्परान्विताः पदार्थां एव वाक्यार्थो न तु पदार्थानां सम्बन्धो वाक्यार्थ इत्यन्विताभिधानवादिनो गुरोर्मतम् ।

प्रश्नः—‘सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते’ इति व्याख्यायताम् ।

उत्तरं——शब्द एव व्यञ्जको नास्ति प्रत्युत वाच्यार्थः, लक्ष्यार्थः, व्यञ्जयार्थवापि प्रायेण व्यञ्जका भवन्तीति कारिकार्थः । वक्त्रादिसम्बन्धाभावेऽर्थान्तरव्यञ्जकता न भवितुमर्हति तस्मात् ‘प्रायश’ इत्युक्तम् । अथवा प्रधानस्य रसादेवव्यञ्जकत्वमिति ‘प्रायश’ इत्युक्तम् । अपिशब्दः शब्दसमुच्चारणो व्यञ्जकतादशायामपि वाचकत्वाय-विधातसूचनाय वा । कामिनीरूपवत् तु सम्बन्धात् वाच्यार्थस्य व्यञ्जकत्वं उदाहरणम्—‘मातर्गृहोपकरणमय खलु नास्तीति साधितं त्वया । तद् भण किं करणीयमेवमेव न वासरः स्थायो ॥’ प्रतिपाद्यसम्बन्धात् लक्ष्यार्थस्य व्यञ्जकत्वे—‘साधयन्ती सखि

सुभगम्' इत्यायुदाहरणम् । व्यङ्ग्यार्थस्य व्यञ्जकत्वे 'पश्य निश्चलनिष्पन्दा' इत्यायुदाहरणम् । पूर्वत्र स्वच्छुन्दविहारार्थिनीति व्यञ्जयते, द्वितीये मतिप्रयं रमयन्या त्वया शत्रुत्वमाचरितमिति लक्ष्यम् । तेन च कामुकविषयं सापराधत्वप्रकाशानं व्यङ्ग्यम् । तृतीये निष्पन्दत्वेनाक्षस्तत्वम् । तेन च जनरहितत्वम् । अतः सङ्केतस्थानमेतदिति क्याचित् कञ्चित् प्रत्युच्यते । अथवा मिथ्या वदसि न त्वमत्रागतोऽभूरिति व्यञ्जयते ।

प्रश्नः—‘सङ्केतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा’ इति व्याख्यायताम् ।

उत्तरं—सङ्केतश्चतुर्षु गृह्णते जातौ गुणे क्रियायां द्रव्ये च । चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति मतेनेदं व्याख्यानम् । पूर्वमीमांसकानुसारेण सर्वेषां शब्दानां जातिरेव सङ्केतविषयः । ननु घटं नय घटमानयेत्यादिव्यवहारे व्यक्तिरेवोपयोगिनी व्यश्यते तत्कथं जात्यादिषु चतुर्षु सङ्केतोऽभ्युपगम्यते इति चेन्न, एकस्यां व्यक्तौ सङ्केत उत सर्वासु आद्ये व्यभिचारो यतो हि यस्यां व्यक्तौ सङ्केतोऽस्ति सैव शाब्दबोधविषयः स्याज्ञान्या । शाब्दबोधमप्रति सङ्केतज्ञानस्य कारणत्वात् । भवति चान्यस्या अपि बोधोऽतो व्यभिचारः । अन्तये व्यक्तिनां बहुत्वादानन्त्यदोषः । किञ्च गोत्वजातिमान् शुक्लगुणवान् चलनक्रियावान् डित्यनामायमिति तात्पर्येण गौः शुक्लश्चतो डित्यः, इत्यस्य व्यक्तिशक्तिवादे घटकलशयोरिव सहप्रयोगो न स्यात् । अतो व्यक्तेऽप्याधौ सङ्केतः । उपाधिद्विधोऽस्ति वस्तुधर्मः, वक्तृयदच्छासन्निवेशितश्च । आद्यो द्विधोऽस्ति सिद्धः साध्यश्च । सिद्धोऽपि द्विधोऽस्ति व्यवहारयोग्यताप्रदो विशेषाधानहेतुश्च । व्यवहारयोग्यताप्रद एव जातिरित्युच्यते तां विना व्यवहाराभावात् । तथा चोक्तं वाक्यपदीये ‘न हि गौः स्वरूपेण गौर्नार्प्यगौः गोत्वाभिसम्बन्धात् गौः’ स्वरूपेण गौः गोव्यवहारविषयो नास्तीतरथा स्वरूपाविशेषात् धटोऽपि गौः स्थात् । नापि स्वरूपेणागौरिति व्यवहारविषयः । गवि गोत्वमेव गौरिति व्यवहारहेतुः । विशेषाधानहेतुर्गुणो भवति गवादिषु शुक्लादिर्जिषेषतामादधाति । साध्यः क्रियेत्युच्यते सा चोपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्ता वोध्या । डित्यादिशब्दानामन्त्यबुद्धिनिप्राप्य वर्णक्रमज्ञानशून्यं स्फोटरूपं वक्त्रा स्वेच्छया डित्यादिष्वर्थेषु यो विशेषणतया सन्निवेश्यते स यदच्छाशब्दः । अथमेव संज्ञाशब्दो द्रव्यशब्द इति चोच्यते । परमाप्यादिशब्दा यद्यपि ज्ञातिप्रवृत्तिनिमित्तकाः सन्ति तथापि गुणमध्यपाठात् परिभाषिकं गुणत्वं तेषां वैशेषिकादौ स्वीक्रियते । खड्गे दर्पणे तैलादौ च यथैकमेव मुखं भिज-

मिव प्रतीयते तथैव वस्तुत एकरूपाणामपि गुणक्रियायद्वच्छानामाश्रयमेदाद् मेद इव
भवति न तु वस्तुतो मेदः । मीमांसकास्तु जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति मन्वते ।
तथाहि—हिमे पयसि शश्ले भिन्नः शुक्लो गुणस्तथापि शुक्लः शुक्ल इति
व्यवहारश्चिष्टपि तुल्य एव तत्कारणं शुक्लत्वम् । एवं गुडपाके तण्डुलपाके च
पाकः पाक इति समाना प्रतीतिर्दृश्यते तत्र कारणं पाकत्वम् । इत्थमेव वालवृद्धशु-
काशुचारितेषु डित्यादिशब्देषु प्रतिशंखं भिन्नमानेषु डित्याद्यर्थेषु वा डित्यत्वाद्यस्ति ।
तस्मात् समेवां शब्दानां जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । जातिविशिष्टेऽतद्व्यावृत्तिरूपेऽ-
पोहे वा शक्तिरिति तु प्रकृते नोपयुज्यते । उपाधेयस्य व्यङ्ग्यत्वसम्भवात् स वाद
एव प्रकृतोपयोगो ।

प्रश्नः—लक्षणायाः किं लक्षणम् ?

उत्तरं—साक्षात् सङ्केतितार्थस्य वाचे सति साक्षात् सङ्केतितार्थेन सुक्ःः, प्रसिद्धेः प्रयोजनादा यथा वृत्त्या मुख्यार्थातिरिक्तोऽर्थो लक्ष्यते सा वृत्तिरक्षणा अप्यते । सा च शब्द आरोपितो व्यापारो न तु स्वाभाविकः । यथा कर्मणि कुशल इत्यत्र ‘कुशान् लाति’ इति व्युत्पत्त्या कुशग्राह्यर्थोऽवगम्यते तेन मुख्यार्थवाधः । अतो विवेचकत्वादौ प्रसिद्धेमुख्येनामुख्यश्चतुररुपोदर्थो लक्ष्यते । गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गा-पदस्य जलप्रवाहे शक्तिस्तत्र च घोषनिष्ठावैयतानिरूपिताऽधारता न भवितुमर्हतीति मुख्यार्थवाधः । अतो गङ्गापदं स्वसाकीप्यसम्बन्धसम्बन्धिनं तटं लक्ष्यति । प्रयोजनादात्र शीतपावनत्वादिव्यज्ञनम् ।

प्रश्नः—मण्डनमिश्रमत उपादानलक्षणायाः किमुदाहरणम् ? कथञ्च
तन्त्रिरासः ।

उत्तरं—मण्डनमिश्रमते गौरनुबन्ध्य इत्युपादानलक्षणाया उदाहरणमस्ति । तथाहि-पीमांसकराद्वान्ते पदानां जातौ शक्तिरस्ति । जातेश्वानुबन्धनं को नाम कर्तुमलमतो जात्या व्यक्तिरूचयते । शब्दस्य तु न व्यक्तिबोधने सामर्थ्यम् ‘विशेषं नाभिवा गच्छेत् क्षीणशक्तिविशेषणे’ इति न्यायात् । गोशब्दोऽभिधया गोत्व-जाति बोधयित्वा विरपति ततश्च व्यक्तिबोधने न व्याप्रियते । शब्दबुद्धिकर्मणां विरस्य व्यापाराभाव इति नियमात् । इति मण्डनमिश्रमतं तदसमीक्षेनमत्र प्रयोगनस्य रूढेश्वाभावात् । उकोदाहरणे तु व्यक्तेराजेषादेव भानं ‘येन विना यदनुपपत्तं तत्तेनाक्षिप्यते’ इति सिद्धान्तात् । व्यक्तिमन्तरा जातिर्न स्थानुमर्हति । यथा क्रिय-

तमित्यत्र कर्ता विष्णुमित्यत्र भक्षयेति चाक्षिप्यते तथैव गौरनुबन्ध्य इत्यत्राचेपा-
देव व्यक्तिभानं भविष्यतीति नेदमुपादानलक्षणाया उदाहरणम् ।

प्रश्नः—अनयोर्लक्ष्यस्य लक्षकस्य च न भेदरूपं ताटस्थ्यमित्यादिव्य-
रुद्यायताम्—अथवा शुद्धाया गौणीतः को भेद इत्यत्र मुकुलभट्टमतं प्रति-
पाद्य निराकुरुत ।

उत्तरं—सिद्धान्ते सादृश्यसम्बन्धवती लक्षणा गौणी, सादृश्येतरसम्बन्धवती
लक्षणा शुद्धा कथयते । मुकुलभट्टमते तु गौण्यां शक्यार्थलक्ष्यार्थयोः सादृश्याख्यस-
म्बन्धेनाभेदः शुद्धायां तु शक्यार्थलक्ष्यार्थयोर्भेदः प्रतीयते । भेदप्रतीतिरूपं 'ताट-
स्थ्यमेव शुद्धाया गौणीतो भेदकं न तूष्यचारामिश्रणमिति । तज्ज, अनयोः शुद्धमे-
दयोर्लक्ष्यस्य तीरादेः लक्षकस्य गङ्गादेश्च भेदप्रतीतिरूपं ताटस्थ्यं नास्ति तटादीनां
गङ्गात्वादिनोपस्थितावेव प्रतिपादिष्ठितुमिष्टस्य शीतपावनत्वादेहानं भवितुमहति । यदि
गङ्गासम्बन्धमात्रस्वैव प्रतीतिस्तर्हि गङ्गायां घोष इति लाक्षणिकस्थलस्य गङ्गातटे
घोष इति मुख्यरथनात् को भेदः स्यादिति ।

प्रश्नः—गौर्वाहीक इत्यत्र मतजातमुपपाद्य ग्रन्थकृतसम्मतं भतं प्रति-
पादयत ।

उत्तरं—गौर्वाहीक इत्यत्र मतन्त्रयं विद्यते । तथाहि—गोत्वसहनारिणो ये जा-
ञ्जमान्यादयो गुणा लक्ष्यमाणाः सन्ति ते वाहीकार्थमिधाने प्रवृत्तिनिमित्ती भव-
ति । अर्थाद् गोशब्दस्य जाञ्जमान्यादिषु गुणेषु लक्षणा, तैर्गोशब्दौ वाहीकार्थ-
मभिदधाति । अयं भावः—गोशब्दोऽभिधया सास्नादिमतिपङ्क्तं बोधयति । वाही-
कस्तु शास्त्रीयाचाराद् वहिर्भव इत्यर्थं बोधयति । अनयोरन्वयोऽनुपपञ्चोऽतो गोशब्दो
जाञ्जमान्यादिगुणान् लक्षयित्वा तानेव प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य वाहीकार्थमभिदधाति ।
तथा च जाञ्जमान्यादिमदभिज्ञो वाहीक इति बोधो भवति । अन्ये तु गोत्वसह-
नारिणुभेदेन वाहीकार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते न तु वाहीकार्थोऽभिधीयते ।
एतन्मते गोगतजाञ्जसजातीयजाञ्जवान् वाहीक इति बोधः । अपरे तु सजातीय-
जाञ्जमान्यादिगुणश्रयत्वेन वाहीकार्थ एव लक्ष्यते । अस्मिन् मते जाञ्जादिगुणवि-
शिष्टे लक्षणा । उत्तरं—

अभिवेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद् वृत्तेरिष्टा तु गौणता ॥

मुख्यार्थस्य स्वीकारे प्रत्यक्षादिना विरोधे अभिधेयेन वाच्यार्थेन अविनाभूतं सम्बद्धं तस्य प्रतीतिः प्रतीतिकरणभूतो व्यापारो लक्षणेत्युच्यते । लक्ष्यमाणा ये जाग्यमान्यादिगुणस्त्यैर्गात् सम्बन्धात् या वृत्तिर्गैशब्दस्य वाहीकार्योपस्थापकता तस्या गौणतेष्टा गुणानमियमिति गौण्यन्वर्थिकेऽयं लक्षणा । अत्रान्तिममेव ग्रन्थकृ-सम्पत्तं मतं यतो हि प्रथममते गोशब्दस्य वाहीके सङ्केतभावात् । शाब्दबोधमप्रति च सङ्केतज्ञानस्य कारणत्वात् । द्वितीयमते द्वयोर्भिन्नत्वाद् गौर्वाहीक इति सामानाधि-करणानुपपत्तिः ।

प्रश्नः—यस्य प्रतीतिमाधारुमित्यादि व्याख्यायताम् ।

उत्तरं—यस्य शीतपावनत्वादेः प्रतीतिं जनयितुं लक्षणा आश्रीयते । लाक्षणि-कशब्दमात्रगम्ये शीतपावनत्वादिरूपे तस्मिन् फले प्रयोजने व्यज्ञनाया ऋडेऽन्यो व्यापारो नास्ति । अभिधा तत्र न भवितुमर्हति गङ्गादिशब्दानां शीतत्वपावनत्वा-दिषु सङ्केतभावात् । मुख्यार्थाधः, मुख्यार्थयोगः, रुदिप्रयोजनान्यतरचैतत् त्रयं लक्षणाया हेतुरस्ति । उत्तरहेत्वभावालक्षणापि न भवितुमर्हति ।

प्रश्नः—लक्ष्यं न मुख्यमित्यादिकारिकां व्याख्येया ।

उत्तरं—लक्ष्यार्थस्तटो मुख्यो नास्ति नापि लक्ष्ये तटे कक्षन् वायोऽस्ति । नापि तटस्य शीतत्वपावनत्वादिना कथित् सम्बन्धोऽस्ति फलस्य प्रवाहसमवेतत्वात् । प्रयोजनस्य लक्ष्यत्वे किञ्चित् प्रयोजनं नास्ति । नापि च गङ्गाशब्दः स्खलन्ती प्रच्युता भवन्ती गतिर्थस्यैवं भूतोऽस्ति । अश्रीत् प्रयोजनप्रतिपादने गङ्गाशब्दोऽ-समर्थो नास्ति । अभिधालक्षणे च न प्रयोजनं प्रतिपादयितुमत्तमः प्रयोजनप्रतिप-र्थयैवं व्यज्ञनैवाश्रयण्योग्या ।

प्रश्नः—‘एवमध्यनवस्था स्याद् या मूलक्ष्यकारिणी’ इति व्याख्यायताम् ।

उत्तरं—किञ्च यदि प्रयोजनेऽपि लक्षणा स्यात्तर्थनवस्थाप्रसङ्गः । प्रथमप्रयो-जनस्य लक्ष्यत्वे प्रयोजनान्तरस्वीकारे च तत्रापि प्रयोजनान्तरं तत्रापि प्रयोजना-न्तरमित्येवं मूलक्ष्यकारिणी गङ्गायां घोष इत्यत्र तीरस्य या लक्ष्यत्वेन शीतत्व-पावनत्वस्य च प्रयोजनत्वेन प्रतीतिस्तस्या अपि क्षयकारिणी नूनमनवस्था स्यात् । अनवस्था चाप्रामाणिकानन्तपदोर्थकल्पनयाऽविश्रान्तिरिति बोध्यम् । न च बीजाङ्कु-न्यायेनानवस्था न दोषायेति वाच्यम् ‘मूलक्षतिकरीं चाहुरनवस्थां च दूषणम्’ इत्युक्तेः ।

प्रश्नः—विशिष्टे कथं न लक्षणा ?

उत्तरं—ननु मा भवतु प्रयोजने लक्षणा शीतत्वपावनत्वविशिष्टतीर एवास्तिव्विति चेन्न ज्ञानविषयस्य ज्ञानफलस्य च भिन्नत्वात् । यथा प्रत्यक्षस्य नीलादिविषयोऽस्ति तत्र भीमांसकमते फलं प्रकटताऽस्ति । तस्या आकारस्तु मया नीलो ज्ञात इति वोध्यः । नैयायिकमते संचित्तरथादनुव्यवसायस्तत्र फलम् । ज्ञानस्य ज्ञानमनुव्यवसाय उच्यते यथा अहं नीलं जानामि । यथा दर्शितस्थले विषयफलयोर्नितरां मेदस्तथैव लक्ष्यप्रयोजनयोरपि मन्तव्यः । एवच्च प्रयोजनीभूतस्य शीतत्वपावनत्वादेः प्रतीत्यर्थं व्यञ्जनैव स्वीकार्येति स्थितम् ।

प्रश्नः—‘पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्गे’ इत्युपादानलक्षणाया उदाहरणं भवितुमर्हति न वा ?

उत्तरं—ननु ‘पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्गे’ इति वाक्ये रात्रिभोजनवनिति लक्ष्यते । प्रयोजनज्ञात्र भोजनभावसमानाधिकरणणीनत्वयुक्तोत्कर्षस्य प्रतीतिः । ‘दिवा न भुङ्गे’ इति मुख्यार्थमादैव भवति तस्मादियुपादानलक्षणेति चेन्न क्रमारिलभृत्यते श्रुतार्थापत्या गुरुपतेऽर्थापत्या निर्वाहात् । यत्रानुपपत्यमानः शब्दः शब्दान्तरं कल्पयति सा श्रुतार्थापत्तिः । यत्र वृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽर्थान्तरं कल्पयति साऽर्थापत्तिः । दिवा भोजनभाववतः पीनत्वं रात्रिभोजनं विनानुपपत्यमतः श्रुतार्थापत्याऽर्थापत्या वा कार्यसिद्धिः ।

प्रश्नः—अभिवेयाविनाभूतेत्यादिभृत्वातिकेऽविनाभूतशब्दस्य कोऽर्थः?

उत्तरं—अविनाभावशब्दस्यात्र वातिके सम्बन्धमात्रमर्यो न तु व्याप्तिः । यदि नाम व्याप्त्यर्थः स्यात्तर्हि मध्याः क्रोशन्तीत्यादौ लक्षणा न स्यात् । व्याप्त्यर्थकत्वेऽनुमानादिनैव सिद्धे लक्षणाया उपयोगो न स्यात् ।

प्रश्नः—अभिधामूलां व्यञ्जनां प्रतिपाद्य संयोगादीन् सोदाहरणान् प्रतिपादयत ।

उत्तरं—संयोगादिभिरनेकार्थकशब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते सति अयं शब्दोऽत्रास्यैवार्थस्य वाचक इति निश्चिते सति अभिधयाऽप्रतिपाद्यस्यार्थस्य प्रतीतिकारी यो व्यापारः स एवाभिधामूला व्यञ्जनेत्युच्यते । यथा ‘भद्रात्मनो दुरधिरोहत्तनोः’ इत्यादि । अत्रानेकार्थकानां भद्रात्मन इत्यादिशब्दानामभिधाया राहितदन्वययोग्ये चार्थे प्रकरणेन नियन्त्रणेऽपि सहदयानां प्रतिभासामर्थाद गजस्य तदन्वययोग्यस्य चार्थस्य या प्रतीतिः सा व्यञ्जनयैव । ‘सशङ्खचक्रो हरिः’ इत्यत्र हरिशब्दोऽ-

नेकार्थकः शङ्खचक्रसंयोगेन विष्णौ नियम्यते । एवमशङ्खचक्रो हरिरित्यत्र विप्रयोगेन हस्तिशब्दो विष्णौ नियम्यते । 'रामलक्ष्मणो' इत्यत्र लक्ष्मणसाहचर्यात् राम इत्यस्य दाशरथिरर्थः । रामार्जुनगतिस्तयोरित्यत्र विरोधित्वाद् रामः परशुरामः अर्जुनः कार्त्तवीर्यः । 'स्थाणुं भज भवच्छुदे' अत्र भवच्छेदनरूपप्रयोजनवशात् स्थाणुः शङ्खः । 'सर्वं जानाति देवः' अत्र प्रकरणवशाद् देव इति भवदर्थे । 'कुपितो मकरघ्वजः' इत्यत्र कोपरूपविहेन मकरघ्वजः कामः । 'देवस्य पुरारातेः' इत्यत्र पुरारातिशब्दसञ्चित्याद् देवः शङ्खः । 'मधुना मत्तः कोकिलः' इत्यत्र सामर्थ्य-नमधुशब्दस्य वसन्ते प्रयोगः । 'पातु वो दयितामुखम्' इत्यत्रौचित्यात् मुखशब्दस्य सांमुख्यमर्थः । 'भात्यत्र परमेश्वरः' इत्यत्र राजधानीरूपोद्देशात् परमेश्वरशब्देन राज्ञः प्रतीतिः । चित्रभानुर्भातिः अत्र कालवशाद् दिने रवौ रात्रौ वहौ चित्रभानु-शब्दस्य प्रयोगः । 'मित्रं भाति' 'मित्रो भाति' नपुंसकपुँष्टिज्ञवशात् सुहृदः सूर्यस्य च बोधः । स्वरो वेदे नियामको भवति न तु काव्ये यथा 'इन्द्रशत्रुः' इत्यत्रान्तो-दातत्वे षष्ठीतस्तुरुषः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे वहुवीहिः । आदिपदादभिनयादीनां निया-मकृत्वं बोध्यम् ।

इति द्वितीयोळासः ।

—३७३—

अथ तृतीयोळासः

प्रश्नः—आर्थीव्यञ्जनायाः किं लक्षणम् ? वक्तृवैशिष्ट्यादीनां च किमुदाहरणम् ?

उत्तरं—वक्तृं-बोद्धव्यं-काकुं-वाक्यं-त्राच्यं-अन्यसंनिधि—प्रस्ताव—देश—कालादिवैशिष्ट्यात् सहदयानां वाच्यलक्ष्यव्यञ्जनात्मनोऽर्थस्य योऽः यस्त्वार्थस्य धियो हेतुव्यापारः स आर्थीव्यञ्जना । कमेणोदाहरणम्—'अतिपृथुलं जलकुम्भम्' इत्यत्र कामिनीरूपवक्तृवैशिष्ट्याच्चौर्यरत्नगोपनं गम्यते । 'औक्षियं दौर्बल्यम्' इत्यत्र बोद्धव्यस्य (यं बोधयितुं शब्द उच्चार्यते तस्य) वैशिष्ट्यात् सम्बन्धात् दूत्यास्त-स्कामुकोपभोगो व्यज्यते । 'तथाभूतां दृष्ट्वा' इत्यत्र काकोः (भिन्नकण्ठच्चनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते) वैशिष्ट्यात् मयि न योग्यः खेदः कुरुतु तु योग्य इति

प्रकाशितो भवति । 'तदा मम गण्डस्थलनिमग्नाम्' इत्यत्र वाक्यस्य योग्यताकाङ्क्षा-सत्तियुक्तपदोच्चयस्य वैशिष्ट्यात् मत्सर्वां कपोलप्रतिबिम्बितां पश्यतस्ते दृष्टिरन्यैवा-भूतं चलितायां तु तस्यामन्यैव जातेत्यहो प्रच्छब्दकामुकत्वं ते हति व्यज्यते । 'उहे-शोऽयम्' अत्र वाच्यस्य वैशिष्ट्यात् प्रक्षर्णेण विशेषणवत्वात् रतार्थं प्रविशेति व्यङ्ग्यम् । 'मुदत्यनार्दमनाः' इत्यत्र अन्यसञ्चिधिवैशिष्ट्यात् सन्ध्या सङ्केतकालं हति तटस्थं प्रति कथाचिद् योग्यते । 'श्रूयते समागमिष्यति' इत्यत्र प्रकरणरूपप्रस्ताववै-शिष्ट्यादुपगतिं प्रत्यभिसर्तुं प्रस्तुता न युक्तमिति कथाचिन्निवार्यते । 'अन्यत्र यूयं कुसुमावचायम्' इत्यत्र देशवैशिष्ट्याद् विविक्तोऽयं देशं हति प्रच्छब्दकामुकस्त्वया-भिसार्यतामित्याक्षर्तां प्रति कथाचिन्निवेद्यते । 'गुरुजनपरवशप्रिय' अत्र कालवैशिष्ट्यात् अयं वसन्तसमये यदि व्रजसि तदाहं तावत् न भवामि तव तु न जानामि गतिमिति व्यज्यते । 'द्वारोपान्तनिरन्तरे' इत्यत्र चेष्टावैशिष्ट्यात् प्रच्छब्दकान्तविषय आकृत-विशेषो ध्वन्यते ।

प्रश्नः—न च वाच्यसिद्धयङ्गमत्र काकुरिति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं शङ्क्यम् । प्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रान्तेः । इत्यस्य सन्दर्भस्य कोऽभिप्रायः ।

उत्तरं—'तथाभूतां वृद्धा' इत्युदाहरणे काकोर्वाच्यसिद्धयङ्गत्वं न व्यङ्ग्यार्थी-क्षेपदारा । अपि तु न भजति हति प्रश्नमात्रोपस्थापनद्वारैव । तेन हि वाच्यार्थं निष्पत्ते व्यङ्ग्यत्रपतीतिस्तस्माद् ध्वनेरेवेदमुदाहरणं न तु गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य, यत्र तु व्यङ्ग्योपस्थापनमन्तरा वाच्यार्थस्य सिद्धिर्न भवेतत्र च काकोः सामर्थ्यं स्यात्तदुदाहरणं काकाक्षित्पगुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भवति । यथा 'मध्नामि कौरवशतम्' इत्यत्र प्रति-ज्ञातकुरुक्षयस्य भीमस्य 'न मध्नामि' इत्युक्तेक्षितत्वाद् वाक्यार्थं एव नोपप-यते । तत्सिद्धये मध्नाम्येवेति व्यङ्ग्योपस्थापनद्वारा काकुरेव प्रभवतीति काकुर्वाच्य-सिद्धयङ्गम् । तद्वारीभूतव्यङ्ग्यस्यापि च वाच्यसिद्धयङ्गत्वेन गुणीभूततया गुणीभूत-व्यङ्ग्यत्वं सूपपन्नम् ।

इति तृतीयोङ्गासः ।

अथ चतुर्थैल्लासः

प्रश्नः— रसविषये मतानि प्रदर्शये श्रीममटसम्मतं मतं निदिशत ।

उत्तरं— रत्यादिस्थायिभावस्य लोके यानि कारणानि कार्याणि सहकारीणि कथयन्ते । तान्येव नाव्यकाव्ययोर्विभावा अनुभावा व्यभिचारिण इति कथयन्ते । विभावयन्त्यास्वादयोग्यतां नयन्तीति विभावाः । अनुभावयन्ति सूचयन्तीति अनुभावाः । उत्तरं ‘अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः’ व्यभिचरितुं शीलं येषां ते व्यभिचारिणः । विभावानुभावव्यभिचारिभिर्वर्यकः स्थायिभावो रस इति नाम्ना व्यवहियते । उत्तरं—‘विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः’ । अत्र चत्वारि मतानि सन्ति । तथाहि—आलम्बनविभाववैर्ललनादिभिरुदीपनविभावैरुद्यानादिभिः रत्यादिको भावो जनितः, कठाक्षभुजक्षेपादिभिः सूचितः, निर्वेदादिभिर्वर्यभिचारिभिः पुष्टि नीतः, साक्षात् सम्बन्धेन नायके स्थितोऽपि तत्सद्विषयधारित्वात् नर्तके आरोप्यमाणो रसपदवाच्यो भवति । अयं भावः—यथा असत्यपि सर्वे दाम्नोऽपि भयमुत्पयते तथैव सीताविषयिणी रामरतिर्नार्तकेऽविद्यमानापि नाव्यनैपुण्येन तस्मिन् स्थितेव प्रतीयमाना सद्वदयहदये चमत्कारमर्पयन्ती रसपदवीमविरोहति । एतन्मते सूत्रार्थस्तु विभावानुभावव्यभिचारिभिः संयोगात् उत्तायोत्पादकभावसम्बन्धात् रसस्य निष्पत्तिरूपत्तिरिति । उपर्युक्तभृत्योऽस्तु रुक्मिण्ये रामादावेव रसनिष्पत्तिर्न तु सामाजिके न हि कुत्रचित् कस्यचिदारोपमात्रेण किञ्चिद् भवितुमत्तमः श्रीशङ्कुमतमुच्यते । विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् अनुमाप्यानुपापकभावसम्बन्धाद् रसस्य निष्पत्तिरूपत्तिरित्यर्थः । राम एवायम् अथमेव रामः, इति सम्यक्ग्रन्थीतिः । न रामोऽयमित्यौत्तरकात्तिके वाधे रामोऽयमिति भित्याप्रतीतिः, रामः स्याद्वा न वायमिति संशयप्रतीतिः, रामसदशोऽयमिति सादृश्यप्रतीतिः एताभ्यो विलक्षणैः चित्रतुरगान्यायेन रामोऽयमिति ज्ञानेन विषयीकृते नटे (पक्षे) ‘सेयं ममाङ्गेषु’ इत्यादिकाव्यस्य साक्षात्कारणवलात् शिक्षाभ्याससंपादितस्त्रियप्रकाशनेन च नटेनैव प्रकाशितैः कारणकार्यसहकारिभिः कृत्रिमैरपि कृत्रिमत्वेनाग्नीहीतैर्विभावादिशब्दव्यवहार्यैः संयोगात् अनुमाप्यानुपापकभावसम्बन्धात् सामाजिकैरनुपीयमानोऽपि वस्तुसौन्दर्यवलादास्वायमानत्वेनानुमोयमानविलक्षणः, स्थायित्वेन नटगतत्वेन प्रतीयमानः रत्यादिर्भावो वस्तुतो नटेऽसत्रपि सामाजिकानां धारावाहिन्या इच्छया आस्वायमाणो रसो भवति । श्रीशङ्कुमतेऽपि कथितानुभितिविरहेऽपि रसोदयाद् रसं साक्षात्करोमीत्यन्

व्यवसायाच्च ग्रन्थकारस्यासंमतिः । अतः विभावानुभावव्यभिचारिभिः संयोगाद् भोज्य-
भोजकभावरूपसम्बन्धात् रसस्य निष्पतिर्भुक्तिरित्यर्थः । अयं भावः—भृत्यायकमते
व्यापारद्वयमस्ति भावकत्वव्यापारो भोजकत्वव्यापारश्च, आयेन साधारणीकरणं क्रिय-
तेऽर्थात् सोतादयो विभावाः रामसम्बन्धिनी रतिश कामिनीत्वरतित्वादिनैवोपस्थाप्यते
भोजकत्वव्यापारेण सा रतिः सहदयैरास्वायते । रतेरास्वाद एव रसनिष्पतिः । अस्मिन्
मतेऽपि व्यापारद्वयकल्पने प्रमाणाभावः साक्षात्कारस्य तथाविधत्वकल्पने प्रमाण-
भावश्चातः सिद्धान्तभूतं ग्रन्थकृतसम्मतमभिनवगुप्ताचार्यपादानां मतसुच्यते ।
स्थायिनां विभावादिभिः समं संयोगात् व्यज्ञयव्यज्ञकभावरूपात् सम्बन्धात् विभावा-
दीनामेव वा परस्परं संयोगात् मिलनात् रसस्य निष्पतिरभिर्भुक्तिरित्यर्थः । रतिका-
रणादीनामनुभावादसकृदनुभिता रतिः सहदयहृदयमधितिष्ठति । किञ्चित् कालानन्तरं
सुनिष्पुणमनुष्टितयोः रामादिव्यक्तिविशेषसम्बन्धरतिकारणविभावादिप्रतिपादकयो-
रपि नाव्यकाव्ययोः सहदयसहकृतभावनाविशेषमहिम्ना साधारणीकरणं भवति । तेन
च साधारणीकृतैर्विभावादिभिः सहदयहृदयावस्थिता सा रतिर्व्यज्ञनया अभिव्यक्ता
सामाजिकानामास्वायतामायाति । एतादशास्वाद एव रसनिष्पतिरिति ।

प्रश्नः—सभेदान् सोदाहरणान् सस्थायिभावान् रसान् लिखत ।

उत्तरं—रसा नव सन्ति नवैव च तेषां स्थायिभावाः । तथा—

रसनाम	स्थायीभावः	उदाहरणम्
(१) शृंगारः (क) संभोगः (ख) विप्रलंभः १. अभिलाषाहेतुकः २. विरहेतुकः ३. ईर्ष्याहेतुकः ४. प्रवासहेतुकः ५. शापहेतुकः	रतिः “ “ “ “ “	शून्यं वासगृहं...॥ ३० ॥ (श्लो) प्रेमार्द्धः प्रणयः...॥ ३२ ॥ अन्यत्र व्रजतीतिः...॥ ३३ ॥ सा पत्युः प्रथमा...॥ ३४ ॥ प्रस्थाने वलयैः...॥ ३५ ॥ त्वामालिख्य...॥ ३६ ॥ आकुञ्च्य पाणि...॥ ३७ ॥
(२) हास्यम्	हासः	हा मातस्त्वरिता...॥ ३८ ॥
(३) करुणः	शोकः	कृतमनुसत्तं दृष्टं...॥ ३९ ॥
(४) रौद्रः	क्रोधः	क्षुद्राः सन्त्रासमेते...॥ ४० ॥
(५) वीरः	उत्साहः	श्रीवार्गाभिरामः...॥ ४१ ॥
(६) भयानकः	भयम्	उत्कृत्योत्कृत्य कृत्ति...॥ ४२ ॥
(७) वीभत्सः	जुगुप्ता	चिन्त्रं महान्तेष वताव...॥ ४३ ॥
(८) अद्भुतः	विस्मयः	अहौ वा हारे वा...॥ ४४ ॥
(९) शान्तः	निर्वेदः, शामो वा	

प्रश्नः—भावादीनां च किं लक्षणं कि चोदाहरणम् ।
उत्तरम्—निम्नलिखितकोष्ठे द्रष्टव्यम्—

भावनाम्	लक्षणम्	उदाहरणम्
(१) भावः	रतिदेवादिविषया ।	कण्ठकोणविनिविष्टमीश ...
(क) देवविषया रतिः		जाने कोपपराङ्गमुखी ... ॥४५॥
(ख) अज्ञितव्यभिचारी	"	स्तुमः कं वामाक्षिः ... ॥४६॥
(२) रसाभासः	तदाभासाभनौचित्यप्रवर्तिताः	राकासुधाकरमुखी ... ॥४७॥
(३) भावाभासः	"	तस्याः सान्द्रविलेपन ... ॥४८॥
(४) भावशान्तिः	भावस्य शान्तिः प्रशमः	एकस्मिन् शयने ... ॥४९॥
(५) भावोदयः	भावस्योदयः	कोकार्यं शशलक्षणः कं च ...
(६) भावशब्दता	भावानां शब्दता पूर्वपूर्वो- पमर्देन परस्परोदयः	
(७) भावसन्धिः	भावयोरेककालमेव तुल्यक- क्षयोरास्वादः, समकाल- मेव विलङ्घयोरपि तुल्य- रूपयोरास्वादो वा	उत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधे- रभ्यागमादेकतः ... ॥५२॥

प्रश्नः—सोदाहरण-ध्वनेर्भेदा लेख्याः ।
उत्तरम्—ध्वनेर्भेदा उदाहरणानि च वथा—

ध्वनेर्भेदाः	उदाहरणानि
१. अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यो ध्वनिः	त्वामस्मि वच्मि विदुषाम् ॥ २३ ॥
२. अत्यन्ततिरसङ्कृतवाच्यः "	उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते ॥ २४ ॥
३. अलङ्करकमव्यङ्ग्यः "	शूल्यं वामगृहं विलोक्य ॥ ३० ॥
४. शब्दशक्तिमूलकालङ्कारस्य "	उछास्य कालकरवाल० ॥ ५४ ॥
५. शब्दशक्तिमूलकवस्तुनः "	पथिक ! नात्र स्तरमस्ति ॥ ५५ ॥
६. स्वतः सम्भविना वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिः	अलसशिरोमणिधूर्त्तानाम् ॥ ६० ॥
७. " " " , अलङ्कारस्य "	धन्याऽसि या कथयसि ॥ ६१ ॥
८. " " " , अलङ्कारेण वस्तुनः "	दर्पान्धगन्धगजकुम्भकपाट० ॥ ६२ ॥
९. " " " , अलङ्कारस्य "	गढ़कान्तदशनक्षतव्यथाऽ ॥ ६३ ॥
१०. कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना वस्तुनः "	कैलासस्य प्रथमशिखरे ॥ ६४ ॥
११. " " " , अलङ्कारस्य "	केशेषु बलात्कारेण तेन च ॥ ६५ ॥

ध्वनेर्भेदाः

१२. कविप्रौढो० अलङ्कारेण वस्तुनः व्यक्तिः
 १३. " " अलङ्कारस्य "
 १४. कविनिबद्धवक्तृप्रौढो० वस्तुना वस्तुनः "
 १५. " " अलङ्कारस्य "
 १६. " अलङ्कारेण वस्तुनः "
 १७. " " अलङ्कारस्य "
 १८. शब्दार्थोभयशक्तिमूले ध्वनिः
 १९. पदप्रकाश्योऽर्थान्तरसङ्कमितवाच्यः "
 २०. " अत्यन्ततिरस्फुटवाच्यः "
 २१. " अलङ्कारमव्यञ्जयः "
 २२. " वस्तुनाऽलङ्कारस्य व्यक्तिः
 २३. " " वस्तुनः "
 २४. " स्वतःसम्भविना व० व० "
 २५. " " अलङ्कारस्य "
 २६. " " अलङ्कारेण वस्तुनः "
 २७. " " अलङ्कारस्य "
 २८. " कविप्रौढोक्तिसिद्धेन व० व० "
 २९. " " अलङ्कारस्य "
 ३०. " " अलङ्कारेण वस्तुनः "
 ३१. " " अलङ्कारस्य "
 ३२. " कविनिबद्धवक्तृप्रौढो० व० व०, "
 ३३. " " अलङ्कारस्य "
 ३४. " अलङ्कारेण वस्तुनः "
 ३५. " " अलङ्कारस्य "
 ३६. प्रबन्धेऽर्थशक्तिमूले ध्वनिः
 ३७. धातुरूपपदैकदेशे रसस्य "
 ३८. नामरूपपदैकदेशे "
 ३९. प्रत्ययरूपपदैकदेशे "
 ४०. संशयास्पदध्वनिद्रयसङ्करः
 ४१. अनुग्राहाद्यानुग्राहकैकव्यञ्जकानुप्रवेशः
 रूपौ सङ्करौ संसृष्टिश्च

उदाहरणानि

- गाढालिङ्गनरभसोद्यते ॥ ६६ ॥
 या स्थिरमिव हसन्ती ॥ ६७ ॥
 ये लङ्कागिरमेखलासु ॥ ६८ ॥
 सखि ! विरचय्यमानस्य ॥ ६९ ॥
 आद्विद्रिकरजरदनक्षतैस्तव ॥ ७० ॥
 महिलासहस्रभरिते तव ॥ ७१ ॥
 अतन्द्रचन्द्राभरणा ॥ ७२ ॥
 यस्य मित्राणि मित्राणि ॥ ७३ ॥
 खलव्यवहारा दृश्यन्ते ॥ ७४ ॥
 लावण्यं तदसौ कान्तिः ॥ ७५ ॥
 रुधिरविसरप्रसाधित ॥ ७७ ॥
 मुक्तिमुक्तिकृदेकान्त० ॥ ७८ ॥
 सायं स्नानमुपासितम् ॥ ७९ ॥
 तदप्राप्तिमहादुःखविलीना ॥ ८० ॥
 क्षणशाऽसावक्षणदा ॥ ८२ ॥
 तव वलभस्य प्रभाते ॥ ८३ ॥
 रात्रिपु चन्द्रध्वलासु ॥ ८४ ॥
 निशतशरवियाऽपयत्यनङ्ग ॥ ८५ ॥
 वार्यमाणोऽपि पुनः सन्ताप० ॥ ८६ ॥
 स मुग्धश्यामलाङ्गो धम्मिष्ठः ॥ ८७ ॥
 नव पूर्णिमामृगाङ्गस्य ॥ ८८ ॥
 सखि ! तव निधुवनसमरे ॥ ८९ ॥
 प्रविशन्ती गृहद्वारम् ॥ ९० ॥
 ज्योत्सनया मधुरसेन च ॥ ९२ ॥
 अलं स्थित्वा इमशानेऽस्मिन् ॥ ९३ ॥
 रतिकेलिहृतनिवसनकर० ॥ ९७ ॥
 प्रेयान् सोऽयमपाकृतः ॥ ९८ ॥
 पथि पथि शुकच्छ्रुचार० ॥ ९९ ॥
 क्षणप्राप्तिका देवरजायया ॥ १११ ॥
 क्षणप्राप्तिका निन्दिलिम ॥ ११२ ॥

काव्यप्रकाश-रहस्यम् ।

१६

ध्वनेः परिगणनम्

१ लक्षणामूलकः

अविवक्षित०

१

अर्था-

पदं वाक्ये

४

२

अत्यन्त-

पदं वाक्ये

२ अभिधा

विवक्षित०

१

असं.

पद १

वाक्य २

प्रबन्ध ३

पदैकदेश ४

रचना ५

वर्ण ६

संलक्ष्य

२

अर्थ०

३

उभय०

वाक्य १

वस्तु १

स्वतः०

कविप्रौ०

कविनि०

अलं. २

वस्तुना वस्तु

१ व. व. १ व. व. १

पद ३

वस्तुनालङ्कारः

२ व. अलं. २ व. अलं. २

वाक्य ४

अलङ्कारेण वस्तु.

३ अलं. व. ३ अलं. वस्तु ३

अलङ्कारेणालङ्कारः

४ अलं. अलं. ४ अलं. अलं. ४

४

४

४

पदवाक्यप्रबन्ध

३

३

३

१२

१२

१२

स्वतः

१२

कविप्रौ.

१२

कविनि.

१२

३६

अविवक्षित०	४
असं०	६
शब्द०	४
उभय०	१
	—
	५१
अन्योन्ययोजने	५१
	—
	२६०१
त्रिरूपेण सङ्करेण गुणने	३
	—
	७८०३
एकरूपया संस्कृत्या	२६०१
	—
शुद्धमेदयोजने	१०४०४
सकलमेदाः	५१
	—
	१०४५५

इति चतुर्थोल्लासः ।

ॐ शत्रुघ्ने

अथ पञ्चमोल्लासः

प्रश्नः—सोदाहरणा गुणीभूतव्यज्ञयभेदा लेख्याः ।

उत्तरं—अगुणं गुणं भूतमिति गुणीभूतं गुणीभूतश्च तद् व्यज्ञयेति गुणीभूतव्यज्ञयम् । गुणपदेनात्र गौणं वोध्यम् । यत्र वाच्यार्थादधिकचमत्कारि व्यज्ञयं न भवेतत्र गुणीभूतव्यज्ञयमिति व्यवहारः । तस्य निमाणौ मेदाः सन्ति ।

व्यज्ञयभेदाः	उदाहरणानि	व्यज्ञयभेदाः	उदाहरणानि
१. अगूढव्यज्ञयम्			
(क) अर्थान्तरसं.	यस्यासुहृत्कृत-	४. अस्फुटम्	अदर्शने दर्शनोत्कण्ठा
(ख) अर्थव्यन्तरितर.	उन्निद्रकोकनद-	५. सन्दिव्यप्राधान्यम्	हरस्तु किञ्चित्परिलुप्त-
(ग) अर्थशक्तिम्.	अत्रासीत्फणिपाश-	६. तुल्यप्राधान्यम्	ब्राह्मणातिकमत्यागः
२. अपरस्याङ्गम्	अयं स रशनोत्कर्षी-	७. काकाक्षिसम्	मध्नामि कौरवशतम्
३ वाच्यसिद्धयज्ञम्	अभिमरतिमल-	८. असुन्दरम्	वानीरकुओड्डीन-

प्रश्नः—अभिहितान्वयवादान्विताभिधानवादयोः किं स्वरूपमिति प्रतिपाद्य काव्यप्रकाशकर्तुः कतरस्मिन् वादे पक्षपातः कुतश्चेति लिख ।

उत्तरं—अभिहिताना स्वस्ववृत्त्या पदेष्वस्थितानामन्वय इति वादिनां भाष-

मीमांसकानां मतमुच्यते । आकाङ्क्षायोग्यतासञ्चिदिवशात् = यत् पदं विना यत् पदं शब्दबोधं जनयितुं नालं तत्पदेन तत्पदस्याकाङ्क्षा भवति । एकपदार्थोऽपर-पदार्थसम्बन्धो योग्यता । पदानामविलम्बेनोच्चारणं सञ्चिधिः । एतद्वशात् परस्पर-सम्बन्धे बुभुत्सिते तात्पर्याख्यवृत्तिप्रतिपाद्यो वाच्यायर्थविलक्षणशारीरोऽपदार्थोऽपि वाक्यार्थः समुल्लसतीत्यभिहितान्वयवदिनां मतम् । पदानि अन्वितानि भूत्वा पदाद्विशिष्टमर्थं कथयन्तीति यो वदति सोऽन्विताभिधानवादीत्युच्यते । ‘देवदत्त गामानये’त्युत्तमवृद्धप्रयोगात् सास्नादिमतीं व्यक्तिं मध्यमवृद्धे संचारयति मध्यमवृद्ध-चेष्टया तस्य वाक्यस्य तदर्थबोधकतामनुमायानन्तरं ‘गां नयाभ्यमानय’ इति प्रयोगे गवापसरणमक्षाहरणं च हृष्टा अन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रियापदार्थान्विते कारके कारक-पदस्य, कारकपदार्थान्वितक्रियायां च क्रियापदस्य शर्किं वालो निविनोति । ततः प्रयोगकाले तस्य प्रथममन्वितबुद्धिर्जायते । तेनाभिधयैव बोधोपपत्तौ किं तात्पर्य-ख्यवृत्तिस्वीकारेणातः परस्परान्विताः पदार्था एव वाक्यार्थो न तु पदार्थानां सम्बन्धो वाक्यार्थः । न च गामानयेत्यत्र यदानयपदं तदेवाभ्यमानयेत्यत्र, तेनानयपदस्या-परपदार्थान्वितानयनमेवार्थो न तु गवान्वितानयनमतोऽन्वितविशेषबोधाय तात्पर्य-वृत्तिरवश्यं स्वीकार्येति वाच्यम्, यथा नैयायिकमते मोत्वेन सामान्यतः शक्ति-प्रहेऽपि आकाङ्क्षादिवशाद् गोविशेषस्य बोधस्तथैव सामान्यतोऽपरपदार्थान्वित-शक्तिप्रहेऽपि आकाङ्क्षादिवशात् समीपोच्चारितगमिति पदार्थान्वयवलाच्च गवान्वितविशेषान्वयस्य बोधः । अभिहितान्वयवाद एव प्रन्थकृत्स्मतस्तद्वादस्य बहु-वचनतया निर्देशात् । अन्विताभिधानवादस्यैकवचनतया निर्देशाच्च । अत एव द्वितीयोङ्गासेऽस्मिन् पञ्चमोङ्गासे व्यञ्जनास्थापनावसरे च ‘ते चाभिधातात्पर्यलक्षणाभ्यो व्यापारान्तरेण गम्याः’ ‘अभिधातात्पर्यलक्षणात्मकव्यापारत्रयातिवर्ती ध्वननादिपर्यायोऽनपहवनीय एव’ इति क्रमेण प्रन्थकृदभिरुक्तम् ।

प्रश्नः—‘शब्दवृद्धाभिवेयाँश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति’ इमां कारिकां व्याख्यायाभिहितान्वयवादेऽन्विताभिधानवादे च व्यञ्जनार्थस्य कुतो नावगम इति प्रतिपादयत ।

उत्तरं—व्युत्पिसुवाँलः, शब्दः श्रूयमाणः देवदत्त गामानयेत्यादिरूपः, वृद्धौ प्रयोजकप्रयोज्यौ, अभिधेयः गवानयनादिरूपः, एतान् प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षहेतुना श्रोत्रा-दिना अत्र व्युत्पत्तिकाले पश्यति । श्रोतुः प्रतिपञ्चत्वं ज्ञानवत्वमनुभितिकरणभूतया चेष्टया अनुभिनोति । अनुमानप्रकारस्तु—अथमेतच्छब्दजन्यैतदर्थं गोचरज्ञानवान्

एतच्छब्दश्रवणानन्तरमेतर्थगोचरचेष्टावत्त्वात् । अन्यथानुपपत्तिरूपया अर्थापत्या द्वयात्मिका शक्ति वाच्यवाचकरूपं सङ्केतं बोधयेत् । अर्थात् गामानयेति वाक्येन गवानयनरूपार्थस्य प्रतीतिर्गमानयेति वाक्यस्य गवानयनरूपार्थेन सह वाच्यवाचकभावसम्बन्धमन्तरानुपपत्त्वा । अनन्तरं त्रिप्रमाणकं प्रत्यक्षानुमानार्थपत्तिरूपप्रमाणन्याधिगतं सङ्केतम् अवबोधेत जानीयात् । यस्मिन्नभिहितान्वयवादे वाक्यार्थोऽनुकूलत्वादिरूपभिधयोपस्थितो न भवति तत्र व्यङ्ग्यार्थस्य ज्ञानं भविष्यतीति तु दूरापेतम् । यस्मिन्ननिवतभिधानवादे गवानयनादिविशेषार्थोऽप्यसङ्केतितत्वादवाच्यस्तत्र व्यङ्ग्यार्थस्य बोधो भविष्यतीति को नाम वक्तुमीषे । अभिहितान्वयवादेऽनन्वितोऽर्थः वृत्तित्वादिरूपः, अनिवतभिधानवादेऽनिवतविशेषश्च पदार्थो नास्ति । तस्माद्भयनयेऽपदार्थो वाक्यार्थः । यत्र वाक्यार्थोऽप्यपदार्थस्तत्र व्यङ्ग्यार्थावगतिर्न भवितुमर्हति ।

प्रश्नः—‘नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्प्यन्ते’ इति व्याख्यायताम् ।

उत्तरं—ननु नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानां कल्पना भवति । अत्र नैमित्तिकी व्यङ्ग्यप्रतीतिस्तस्य निमित्तं शब्द एव । तत्र चाभिवैव व्यापारः किं व्यङ्ग्यनाकल्पनेनेति चेन शब्दस्य निमित्तत्वं कोदशं विवक्षितं कारकत्वं ज्ञापकत्वं च । शब्दस्य कारकत्वं नास्ति कुलालादेरेवार्थजनकत्वात् । चरमेऽज्ञातस्य ज्ञापकत्वं न भवितुमर्हति सर्वदार्थप्रतीतिप्रसङ्गात् । ज्ञातस्य ज्ञापकत्वमपि सामान्यरूपेण न तु विशेषविध्यादिरूपेणातो नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्प्यन्ते इत्यविचारिताभिधानम् ।

प्रश्नः—‘सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरोऽभिधाव्यापारः’ इति उपपाद्य निराक्रियताम् ।

उत्तरं—अभिधाव्यापारेणैव व्यङ्ग्यार्थज्ञानं भविष्यति । यतो हि यथा बलवता प्रेरित इष्ठू रिपोर्वर्मच्छेदं मर्ममेदं प्राणहरणव्यं करोति तथैवाभिधया वाच्यार्थ इव व्यङ्ग्यार्थस्यापि ज्ञानं भविष्यत्येवेति किं व्यङ्ग्यनया तज्ज शब्दश्रवणानन्तरं यावानर्थोऽस्ति तत्र शब्दस्याभिवैव व्यापार इत्यज्ञीकारे ‘ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणी जाता’ इत्यादौ हर्षशोकादीनामपि वाच्यहृतं स्यात् । किञ्च लक्ष्यार्थीरादौ कस्यापि लक्षणाश्रयणं न स्पादभिधयैव सिद्धेः । अन्यच्च श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमालयानां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वं यद् भगवता जैमिनिना स्थापितं तत् कथं नाम संगच्छतामभिधाव्यापारेण समकालमर्थोपस्थापकतयाऽर्थविप्रकर्षभावात् ।

प्रश्नः—‘यत्परः शब्दः स शब्दार्थः’ इत्यस्याशयं स्पष्टयत ।

उत्तरं—ननु यमर्थमुद्दिश्य शब्दः प्रयुज्यते स शब्दार्थ इति यत्पर इत्यादि-

कस्यार्थः । तेन निःशेषच्युतचन्दनेत्यादिकस्य पद्यस्य 'तत्रैव रन्तुं गन्तासि' इत्यर्थोऽस्त्रेवेति कि वृत्त्यन्तरव्यञ्जनाकल्पनेनेति' चेनोपात्तस्य शब्दस्यैवार्थे तात्पर्यं भवितुमर्हति । सिद्धसाध्यसमुच्चारणे सिद्धं साध्यायोपदिश्यतेऽतोऽप्राप्तस्यैव विधानं भवति न तु प्राप्तस्य । यथा हवनस्यान्यतः सिद्धौ 'दध्ना जुहुयात्' इत्यादौ दध्यादेः करणत्वमात्रं विधीयते । प्रतीतमात्रे तात्पर्यकल्पने तु पूर्वो धावतीत्यादिकस्यापरो धावतीत्यादैऽपि प्रयोगः स्यात् ।

प्रश्नः—‘यतु विषं भुङ्क्व मा चास्य गृहे भुङ्क्थाः’ इति उपपाद्य निराचक्षताम् ।

उत्तरं—ननूपात्तशब्दस्यैवार्थे तात्पर्यमित्युक्तचरमनुपपर्णं यतो हि 'विषं भुङ्क्व मा चास्य गृहे भुङ्क्थाः' इत्यस्य 'एतदृश्यते न भोक्तव्यम्' इत्यत्र तात्पर्यात् । इति चेन तत्र चकार एकवाक्यतासूचनार्थं आख्यातघटितवाक्ययोस्तु साक्षात्तान्वयः 'गुणानाम् परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्' । इति न्यायात् अतो लक्षणाश्रयेण विषभक्षणवाक्यस्य सुहृदवाक्यत्वेनाज्ञता कल्पनीयेति विषभक्षणादपि दुष्टमेतदृश्यहे भोजनप्रिति सर्वथा मास्य गृहे भुङ्क्था इत्युपात्तशब्दार्थे एव तात्पर्यम् ।

प्रश्नः—व्यङ्ग्यस्य वाच्यलक्ष्याभ्यां को भेद इति स्पष्टयत ।

उत्तरं—वाच्योऽर्थः सर्वान् ज्ञातृन् प्रत्येक एव व्यङ्ग्यार्थस्तु भिन्नः । यथा गतोऽस्तप्रकृत्यस्य वाच्योऽर्थं एक एव व्यङ्ग्यार्थस्तु—सप्तनम्प्रत्यवस्कन्दनावसरः । अभिसरणमुपकम्यताम् । सान्ध्यो विधिरूपकम्यतामित्यादिर्वहुविधः । निःशेषेत्यादौ वाच्यो निषेधरूपो व्यङ्ग्यस्तु विधिरूपः । 'कथमवनिय' इत्यादौ निन्दास्तुतिरूपेण वाच्यः पूर्वं व्यङ्ग्यस्तु पश्चादिति कालभेदः । वाच्योऽभिधाश्रयो व्यङ्ग्यस्तु व्यञ्जनाश्रय इत्याश्रयभेदः । वाच्यस्य व्याकरणज्ञानं निमित्तं व्यङ्ग्यस्य तु व्याकरणज्ञानं प्रकरणादिसहायप्रतिभानैर्मल्यश्चेति निमित्तभेदः । वाच्येन बोद्धेति शब्दव्यवहारो व्यङ्ग्येन तु विदग्ध इतीति शब्दव्यवहारभेदः । वाच्येन प्रतीतिः कियते व्यङ्ग्येन चमत्कृतिरिति कार्यभेदः । 'कस्य वा न भवति रोषः' इत्यादौ सखीतत्कान्तगतवेन विषयभेदः । लक्ष्यादपि व्यङ्ग्य यो भिन्नो यतो हि मुख्येनार्थेनानियतसम्बन्धो न लक्षयितुं शक्यते । व्यङ्ग्येन तु प्रकरणादिवशेन नियतसम्बन्धः, अनियतसम्बन्धः, संबद्धसम्बन्धश्च योत्यते ।

प्रश्नः—व्यज्ञनाया अभिधाश्रयत्वं कथं न ?

उत्तरं—लक्षणा व्यज्ञनायाः कुत्रचिन्मूलं भवति । लक्षणाश्रयणमेव व्यज्ञनेत्यपि न क्वचिदभिधाया अप्याश्रयणात् । उभयातु सारिणी व्यज्ञनेत्यपि न अवाचकवर्णातु सारिणीपि तस्याः दृष्टिः ।

प्रश्नः—व्यज्ञनाविषये वेदान्तमतं प्रतिपाद्य खण्डयत ।

उत्तरं—ननु कियाकारकभावो हि धर्मधर्मिभावमन्तरा न भवितुमर्हति । धर्म-धर्मिभावव्य संसारस्य मिथ्यात्वेन ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वाच्च न भवितुमर्हति । अतः पदपदार्थविभागं, विनैव ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इत्यादिमहावाक्यपखण्डमेवाखण्डं ब्रह्म बोधयतीति वाक्यगम्ये व्यज्ञयेऽपि वाक्यस्य शक्तिरेवेति चेत्र सांसारिकदशायामाविद्यिकव्यवहारावलम्बिभिः पदपदार्थकर्त्तव्यता कर्त्तव्यवेति वेदान्तमतेऽपि निःशेषेत्यादौ विध्यादिव्यक्त्य एव ।

प्रश्नः—व्यज्ञनाविषये महिमभट्टमतमनूद्य खण्डयत ।

उत्तरं—ननु वाच्यादसम्बद्धं न प्रतीयतेऽन्यथा यतः कुतश्चिद्द्यस्य कस्यचिदर्थस्य ग्रतीतिप्रसङ्गः । इत्थञ्च व्यज्ञयव्यज्ञकभावो व्याप्तिरूपसम्बन्धेनैव भवितुमर्हति । अतः सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वपक्षसत्त्वरूपत्रयवतो लिङ्गात् साध्यज्ञानमनुमानं यदस्ति तद्रूप एव व्यज्ञयव्यज्ञकभावः । तथाहि—‘भ्रम धर्मिक’ इत्यादिपदे गृहे श्वनिवृत्या भ्रमणं विहितं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयति । अनुमानप्रकारस्तु—गोदावरीतीरं भीरुभ्रमणायोग्यं सिंहवत्वात् यज्ञैवं तज्ञैवं यथा गृहम् । यत् यत् भीरुभ्रमणं तत्तद् भयकारणनिवृत्युपलब्धिर्पूर्वकमिति व्याप्तेरिति चेत्र हेतोरनैकान्तिकत्वात् । भीरुपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन प्रियानुरागादिना सत्यपि भयकारणे भ्रमति । किञ्च विरुद्धोऽपि हेतुर्यतो हि शुनो बिभ्यदपि वीरत्वेन सिंहाज्ञ विभेति आप्तवाक्याभावाद् हेतुसञ्चावे संशयोऽपि भवति तत् कथमत्र साध्यसिद्धिः स्यात् । निःशेषच्युतेत्यादौ व्यज्ञकतया यानि चन्दनच्यवनादीन्युपात्तानि तान्युपभोगे एव न निबद्धानि कारणात्तरस्नानादिनापि तेषां सम्भवात् । व्यज्ञनावादिना अधमपदसहायानामेषां व्यज्ञकत्वमुक्तम् । न चात्राधमत्वं प्रमाणसिद्धमिति कथमनुमानम् ? व्याप्त्याद्यभावेऽपि व्यज्ञनावादिमते एवंविधादेवंविधोऽर्थः प्रतीयतेऽतस्तन्मतेऽनैकान्तिकत्वादिकं दूषणं न भवति ।

इति पञ्चमोङ्गासः ।

अथ षष्ठोल्लासः

प्रश्नः—सभेदं सोदाहरणं काव्यं लिखत ।

उत्तरं—काव्यं त्रिविधमस्ति उत्तममध्यमध्यमेदात् । यत्र वाच्याच्च मत्कारिव्यज्ञये भवेत्तत्काव्यमुल्तमं तदेव च ध्वनिरित्युच्यते । वैयाकरणीर्यथा प्रधानभूतस्फोटरूपव्यज्ञय-व्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः । अयं भावः—अनित्यैर्वर्णैः कथं नामार्थ-प्रतीतिः स्यात् । प्रत्येकपदानुभवजन्यसंस्कारसहितवरमवर्णस्योद्बोधकत्वाङ्गीकारेऽपि यथाऽनुभूयते तथैव स्मर्यते इति नियमाभावात् ‘रसः’ इत्यनेन सर इत्यस्य ‘राजा’ इत्य-नेन जरा इत्यस्य बोधः स्यात् । अतो वै याकरणैः स्फोटः स्वीकियते । स्फुटत्यथौ यस्मात्, स्फुच्यते व्यञ्जयते इति वा व्युत्पत्तिः । उत्तव्युत्पत्तिद्वयेन ‘वर्णव्यतिरिक्तो नादाभिव्यज्ञयो-अर्थप्रत्यायको नित्यः शब्दः स्फोटः’ इति फलति । एवमेवालङ्कारिकैरपि तिरस्कृते वाच्यं येन तादृशं यद् व्यज्ञयं तदव्यज्ञनसमर्थस्य शब्दार्थयुगलस्य ध्वनिरिति व्यव-हारः कृतः । वैयाकरणसमयेऽपि स्फोटरूपव्यज्ञयव्यञ्जको ध्वनिरत्रापि व्यज्ञयव्यञ्जकं शब्दार्थयुगलं ध्वनिः । यथा—निःशेषच्युतेत्यत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति प्राधा-न्येनाधमपदेन व्यञ्जयते । परवेदनानभिशत्वेन परदुःखदातृत्वं तेनाधमत्वम् बोध्यम् । यत्र तु वाच्यापेक्षया व्यज्ञयं चमत्कारिन भवति तद् मध्यमं गुणीतभूव्यज्ञय-नामकश्च काव्यं भवति । यथा—‘प्रामतरुणं तरुण्या’ इत्यत्र वज्रुललतागृहे दत्तसंकेता नागतेति व्यज्ञयं गुणीभूतं तदपेक्षया वाच्यस्थैव चमत्कारित्वात् ।

यत्र व्यज्ञयं स्पष्टं न प्रतीयते तदधमं काव्यं भवति तदेव चित्रमित्युच्यते । तद् द्विविधं शब्दचित्रं वाच्यचित्रश्च । ‘स्वच्छुन्दोच्छुलदच्छु’ इत्यादि शब्दचित्रस्य ‘विनिर्गतं मानदमारमन्दिरात्’ इत्यादि च वाच्यचित्रस्योदाहरणं बोध्यम् । शब्द-चित्रे शब्दो मुख्योऽर्थो गौणः । अर्थचित्रेऽर्थो मुख्यः शब्दो गौण इति ।

इति षष्ठोल्लासः ।

अथ सप्तमोळासः

प्रश्नः—दोषसामान्यस्य लक्षणं प्रतिपाद्य सोदाहरणान् सोपपत्तिकान् पदगतान् दोषान् प्रतिपादयत ।

उत्तरं—‘उद्देश्यप्रतीतिविवातको दोषः’ इति दोषसामान्यस्य लक्षणम् । षोडश पददोषाः सन्ति । श्रुतिकदु १-श्रुतौ कदु यद् भवति तत् श्रुतिकदूच्यते । यथा अनङ्ग-मङ्गलोत्यादिपद्ये ‘कार्तार्थ्यम्’ इति पदं श्रवणो कदु विद्यते । च्युतसंस्कृति २-इयाकरण-लक्षणहीनं यद् भवति तत् पदं च्युतसंस्कृतीत्युच्यते । यथा—एतन्मन्दविपक्षे-त्यादिपद्ये अनुनाथते इति पदं ‘आशिखि नाथः’ इति वार्तिकविरुद्धत्वाच्च्युतसंस्कृति । अप्रयुक्तम् ३ तथा पठितमपि कविभिर्नाद्यतम् । यथा—‘यथाये दारुणाचार’ इत्यादिपद्ये दैवतशब्दः पुंसि पठितोऽपि ‘दैवतानि पुंसि वा’ इत्यत्र पुंसि कविभिर्न प्रयुज्यते । असमर्थम् ४ शक्तिरहितं, यस्मिन्नर्थे पठितस्ते प्रतिपादयितुमशक्तम् । यथा—‘तीर्थ-न्तरेषु स्नानेन’ इत्यत्र हन्तिपदम् । हन्धातुर्गमनार्थे पठितोऽपि तदर्थप्रतिपादनेऽशक्तः । निहतार्थम् ५ उभयार्थमप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तम् । ‘यावकरसार्द’ इत्यत्र शोणित-शब्द उज्ज्वलीकृतरूपेऽर्थे निहतार्थः । अतुचितार्थम् ६ ‘तपस्विभिर्या’ इत्यत्र पशुपदं कातरताभिन्यज्ञकत्वादनुवितार्थम् । निरर्थकम् ७ पादपूरणमात्रप्रयोजनकम् । यथा—‘उट्कुञ्जकमलकेसर’ इत्यत्र हि पदम् । अवाचकम् ८ यथा—अबन्ध्यको-पस्येत्यादिपद्ये जन्तुपदमदातर्यर्थे प्रयुक्तं परन्तु तदर्थे जन्तुपदस्य शक्तिरेव नास्ति । अश्लीलम् ९ श्रीरस्यास्तीति श्रीलं सिध्मादित्वान्मत्वर्थीयो लच्चप्रत्ययः । रलयोरभे-दात् श्लीलं न श्लीलम् अश्लीलम् । अथवा श्रियं लातीति श्रीलम् । स त्रिविधो व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जकत्वात् । ‘साधनं सुमहद् यस्य’ ‘लीलातामरसाहतः’ मदु-पवनविभिन्नः’ इत्यादीनि कमेणोदाहरणानि बोध्यानि । उक्तेषु त्रिषूदाहरणेषु साधन-वायुविनाशशब्दा व्रीडादिव्यञ्जकाः । संदिग्धम् १० यथा—‘आलिङ्गितस्तत्रभवान्’ इत्यत्र वन्ध्याभिति पदे वन्दीभूतायामुत वन्दनीयाभिति संशयः । अप्रतीतम् ११ यत्केवले शाद्वे प्रसिद्धम् । यथा—सम्यग्भानेत्यादिपद्ये आशयशब्दो वासनार्थो योगशास्त्रादवेव प्रयुक्तः । ग्राम्यम् १२ लोके एव प्रसिद्धम् । यथा—राकाविभाव-रीत्यादिपद्ये कठिपदम् । नेयार्थम् १३ रुद्धिं प्रयोजनं विना शक्यसम्बन्धमात्रेणा-शक्यार्थोपस्थापनम् । यथा—‘शरत्कालसमुक्षासि’ इत्यत्र चपेटापातनेन निर्जितत्वं लक्ष्यते । किलष्टम् १४ यतोऽर्थप्रतीतिर्थवहिता । यथा—अग्निलोचनसंभूतेत्यादि-

यदेऽत्रिलोचनसंभूतस्य चन्द्रस्य ज्योतिरुद्गमनेन भासिभिः कुमुदैरित्यर्थो व्यवहित-
त्वात् किलष्टः । अविमृष्टिविधेयांशम् १५ अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र
तत् । यथा—मूर्धन्मुद्वृत्कृत्यादिपदे विरुद्धाप्रहिमत्वं नानुवाच्यमपि तु विधेयम् ।
विरुद्धमतिकृत् १६ विरुद्धाचासौ मतिथ, तां करोतीति विरुद्धमतिकृत् । यथा—न
प्रस्तं यदि नाम भूतकर्हणेत्यादिपदे भवानीपतिशब्दो भवान्याः पत्यन्तरे प्रतीति
करोति । भवस्य खो भवानी तस्याः पतिरिति रीत्या भवानीपतिशब्दः यज्ञदत्तपत्न्याः
पतिरितिवत् पत्यन्तरप्रतीति करोति । एषु प्रारम्भकाघ्योदशदोषाः केवलपदगताः
समासगताथ अन्ये किलष्टादयः त्रयस्तु समासगता एव ।

प्रश्नः—पदांशदोषान् सोदाहरणान् प्रतिपादयत् ।

उत्तरं—श्रुतिकटु—‘तद् गच्छ सिद्धै॒’ अत्र ध्यै॒ध्यै॒ इति कटु । ‘यथाप्सरो-
विग्रम इत्यादिपदे’ मत्तशब्दः क्षीवार्थे निहतार्थः । आदावज्ञनमुज्जेत्यादिपदे दशमिति
बहुवचनं निरर्थकम् । चापाचार्यस्त्रिमुरविजयीत्यादिपदे विजेय इति कृत्यप्रत्ययः
क्षप्रत्ययेऽत्राचकः । ‘अतिपेलवमतिपरिभित्वर्णम्’ ‘यः पूयते’ ‘विनयप्रणायै॒कै॒कृतनम्’
एषु त्रिषु पेलवपूयप्रेतशब्दाः कमेण व्रीडादिव्यज्ञकाः । ‘कस्मिन् कर्मणि’ इत्यादिपदे
कि पूर्वं साधुः उत साधुषु चरतीति सन्देहः । किमुच्यतेऽस्येत्यादिपदे वचःशब्देन
गी॒शब्दो लक्ष्यते ।

प्रश्नः—साधारणान् वाक्यगतान् दोषान् सोदाहरणान् दोषान् प्रतिपादयत् ।

उत्तरं—च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकव्वेति त्रीन् दोषान् विहाय त्रयोदश दोषाः
पूर्वमुक्ता वाक्येऽपि भवन्ति । ‘सोऽध्यै॑ष’, ‘स रातु॑’ ‘सायकसहायवाहो॑ः’ ‘कुविन्द-
स्त्वम्’ ‘प्राभ्रभ्राद्’ ‘भूपतेष्वसर्पन्ति॑’ ‘तेऽन्यै॑र्वान्तम्’ ‘पितृवस्तिमहं॑ वसामि॑’ ‘सुरा-
लयोङ्गासपरः॑’ ‘तस्याधिमात्रोपायस्य॑’ ‘ताम्बूलभृतगङ्गोऽयम्॑’ ‘वन्धवैदूर्यवरजै॑’
‘धमिङ्गस्य न कस्य॑’ ‘अपाङ्गसंसर्गितरङ्गितम्॑’ ‘श्रितक्षमा रक्तभुवः॑’ इत्यादिषु श्रुति-
कटु-अप्रयुक्त-निहतार्थ-अनुचितार्थ-अवाचक-व्रीडा-जुगुप्सा-अमङ्गलाशलील-सन्दि-
ध-अप्रतीत-ग्राम्य-नेयार्थ-किलष्ट-अविमृष्टविधेयांश-विरुद्धमतिकृदोषाः
कमेण वोध्याः ।

प्रातिकूलवर्णम् । रसप्रतिकूला यत्र वाक्येवर्णा भवेयुस्तत्, यथा—‘अकुण्ठोत्कण्डा,
इत्यत्र । उपहतलुपविसर्गम् २-३ उपहत उत्वं प्राप्तो लुप्तो वा विसर्गो यत्र तत्, यथा-

‘धीरो विनीतः’ इत्यादौ । विसन्धिष्ठ विश्लेषः, सन्धौ अश्लीलत्वं, सन्धौ कष्टता वा ‘तत् उदित उदारहारहारि’ ‘वेगादुडीय गगने’ ‘उर्व्यसावत्र तर्वाली’ इत्यादीनि क्रमेण विसन्ध्युदाहरणानि । हतवृत्तम् ५ हतं वृत्तं यत्र तत्—लक्षणानुसरणोऽप्यश्रव्यम् । न प्रातो गुरुभावोऽन्ते लघुना यत्र तत्, रसाननुगुणं वेति त्रिविधं हतवृत्तम् । यथा—‘असृतमसृतम्’ इत्यादिपद्ये हरिणीछन्दः; तस्मिंश्च प्रतिपादं षष्ठाक्षरे यतिरुचिता । परन्त्वत्र चतुर्थपादे ‘हा’ इति षष्ठाक्षरे परपदानुसन्धानापेक्षत्वेन यतिभज्ञादश्रव्यत्वम् । ‘विकसितसहकारतारहारि’ अत्र हरिशब्दोऽप्राप्तगुरुभावान्तलघुरस्ति । ‘हा नृप हा वृध’ इत्यादौ हास्यानुकूलं दोधकवृत्तं विपरीतम् । न्यूनपदम् ६ ‘तथाभूताद्वद्वा’ इत्यत्रास्माभिः ‘खिवे’ इत्यस्मात् पूर्वमित्यमिति च न्यूनम् । अधिकपदम् ७, यथा—‘स्फटिकाकृतिनिर्मलः’ इत्यत्राकृतिशब्दः । कथितपदम् ८ ‘अधिकरतततत्वम्’ इत्यादौ लीलाशब्दः । पतत्प्रकर्षम् ९ पतन् हसन् प्रकर्ष उत्कर्षो यत्र वाक्ये तत् । अलंकारकृतस्य बन्धकृतस्य वा प्रकर्षस्य यत्रोत्तरोत्तरं पातः । ‘कः कः कुत्र न’ इत्यादिपद्ये यथा । समाप्तपुनरात्तम् १० समाप्तमय च पुनरात्तम् । यथा—केङ्कारः स्मरकार्मुकस्य’ इत्यत्र तनोतु वः इति समाप्तमेव वाक्यं नवेत्यादिविशेषणेन पुनरुपादीयतेऽतः समाप्तपुनरात्तम् । द्वितीयार्धगतैकवाचकशेषप्रथमार्धम् ११ द्वितीयार्धगतमेकं वाचकं शेषम् अवाशिष्टं यस्य ताहशं प्रथमार्धं यत्र वाक्ये । यथा—‘मसृणवरणपात्तम्’ ‘भूः सदर्भा तत् तस्मात् मसृणवरणपातं गम्यताम्’ इति वाक्यं द्वितीयार्धगतेन तदित्यनेन पूर्यते । अभवन्मतयोगम् १२ अभवन् मतः (इष्टः) योगः (सम्बन्धः) यत्र । यथा—‘त्वमेव’ सौन्दर्यं’ इत्यादौ यदित्यत्र तदिति तदानीमित्यत्र च यदेति वचनं नास्ति । अनभिहितवाच्यम् १३ अवश्यवक्तव्यमनुकूलं यत्र । यथा—‘त्वयि निबद्धरतेऽत्यादौ अपराधस्य लवमपीति वाच्यम् । अस्यानस्थपदम् १४ अस्यानेऽयोग्यस्थाने तिष्ठतीति अस्थानस्थम् । अस्थानस्थं पदं यत्र । यथा—‘प्रियेण संग्रन्थ्य’ इत्यादिपद्ये ‘काचिन्न विजहौ’ इति वाच्यम् । अस्थानस्थसमाप्तम् १५ यथा— आयापि स्तनशैलदुर्गविषमे’ इत्यादिपद्ये कुद्धस्य चन्द्रमस उक्तौ समासो न कृतः कवेरुक्तौ तु कृतः । संकीर्णम् १६ यत्र वाक्यान्तरस्य पदानि वाक्यान्तरमनुप्रविशन्ति । यथा—‘किमिति न पश्यसि कोपम्’ इत्यादौ पादगतं बहुगुणं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि इमं कण्ठे गृहाणेऽत्यादिकं बोध्यम् । गमितम् १७ यत्र वाक्यस्य मध्ये वाक्यान्तरमनुप्रविशति । यथा—‘लग्नं रागावृताङ्गया’ इत्यादौ ‘विदितं तेऽस्तु’ एतत् प्रयोजनं विनैव गमितं कृतम् । प्रसिद्धिहतम् १८ प्रसिद्धिमतिकान्तम् । ‘मङ्गीरादिषु

रणितप्रायं पक्षिषु च कूजितप्रभृति स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु च गर्जित-
प्रमुखम् ॥ इयं प्रसिद्धिर्बोध्या । यथा—महाप्रलयमाहैत्यादौ सिंहनादे रवः ।
भगवन्मत्ता १९ भग्नः प्रकमः प्रस्तावो यत्र तस्य भावः । यथा—‘गाहन्तां महिषा’
इत्यादिपद्ये गाहन्तामिति कर्तृतिङ्गः प्रकमात् क्रियन्तामित्यत्र तद्भज्ञः । अकमः २०
अविद्यमानः कमो यत्र यथा—लग्नं रागावृताङ्गया’ इत्यादौ इति श्रीनियोगात्
इति वाच्यम् । अमतपरार्थम् २१ अमतः प्रकृतविरुद्धः परार्थो यत्र । यथा—‘राम-
मन्मथशरेण । इत्यादिपद्ये ताटकामरणप्रकरणे बीभत्सरसे विरुद्धस्य शङ्कारस्य
व्यञ्जकोऽपरोऽर्थः ।

प्रश्नः—अर्थदोषान् प्रतिपादोदाहरणेषु सङ्गमयत ।

उत्तरं—त्रयोर्विंशतिरर्थदीषाः सन्ति । अपुष्टः १ मुख्यार्थानुपकारी यथा—
अतिविततगगनसरणीत्यादिपद्ये अतिविततत्वादयो मुख्यार्थं नोपकुर्वन्ति । कष्टः २
दुरुहः । यथा—सदा मध्ये यासामित्यादौ यासां कविरुचीनां मध्ये सुकुमारविचित्र-
मध्यमात्मकत्रिमार्गा भारती चमत्कारं वहति ताः गम्भीरकाव्यपरिचिताः कथमितर-
काव्यवत् प्रसन्ना भवन्त्वत्यादिर्थो दुरुहः । व्याहृतः ३ पूर्वं कस्यचिदपकर्षमुत्कर्षं
चा प्रतिपाद्य पुनस्तदन्यथाकरणम् । यथा—‘जगति जयिनस्ते ते’ अत्र यं माधव-
म्प्रतीन्दुकलादयस्तुच्छ्रुप्रायाः स माधव एव मालत्यामुत्कर्षार्थं चन्द्रिकात्वमारोप-
यति । पुनरुक्तः ४ शब्देन ज्ञातः पुनस्तेनैव प्रतिपादितः । यथा—अख्यज्वालावलीठेत्यादौ
चतुर्थपादवाक्यार्थः पुनरुक्तः । दुष्कमः ५ दुष्टः अनुचितः कमो यत्र । यथा—
भूपालरत्नेत्यादौ मातज्जस्य प्राढनिर्देशो युक्तः । प्राम्यः ६ प्रामे भवः । यथा—
‘स्वपिति यावदयं निकटे जन’ इत्यत्र रिरंसायाः स्पष्टकथनम् । सन्दिग्धः ७ यथा—
मात्सर्यमुत्सारयेत्यादिपद्ये प्रकरणायभावात् सन्देहः । निर्वैतुः ८ निष्कान्तो हेतुर्य-
स्मात् हेतुरहित इत्यर्थः । यथा—‘गृहीतं येनासीः’ इत्यादिपद्ये शब्दत्यागे हेतुर्न
गृहीतः । प्रसिद्धिविरुद्धः ९ । यथा—‘इदं ते केनोक्तम्’ इत्यत्र कामस्य चक्रं लोकेऽ-
प्रसिद्धम् । विद्याविरुद्धः १० । यथा—सदा स्नात्वा निशीथिन्यामित्यादौ ग्रहोपरागा-
दिकं विना रात्रौ स्नानं धर्मशास्त्रेण निषिद्धम् । अनवीकृतः ११ एकप्रकारेणैव
निर्दिष्टः । यथा—‘प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुष्वास्ततः किम्’ इत्यादौ ततः किमिति
न नवीकृतम् । सनियमपरिवृत्तः १२ सनियमत्वेन वक्तुमुचितः अनियमत्वेनोक्तः ।
यथा—यत्रानुस्थितिर्थमेवेत्यादौ ‘छायामात्रमणीकृताशमसु मणेस्तस्याइमतैवोचिता’

ज्ञति वाच्यम् । अनियमपरिवृत्तः १३ अनियमत्वेन वक्तुमुचितो नियमत्वेनोक्तः । यथा—वक्त्राम्भोजमित्यादौ ‘शोण एव’ इति नियमो न वाच्यः । विशेषेण वक्तुमुचितोऽपि सामान्येनोक्तः । यथा—श्यामां श्यामलिमानमानयतेत्यादौ ‘ज्योत्स्नाम्’ इति श्यामाविशेषो वाच्यः । अविशेषपरिवृत्तः १५ सामान्येन वक्तुमुचितोऽपि विशेषेणोक्तः । यथा—कल्पोलवेलिलतद्वषदित्यादौ ‘एकेन किं न विहितो भवतः स नाम’ इति सामान्यं वाच्यम् । साकाङ्क्षः १६ अर्थित्वे प्रकटीकृ-तेऽपीत्यादौ छोरतनम् ‘उपेक्षितुम्’ इत्याकाङ्क्षति । अपदयुक्तः १७ अपदे अस्त्याने युक्तः संबद्धः । यथा—आशा शक्तशिखामणिप्रणयिनीत्यादौ ‘स्याच्चेदेष न रावणः’ इत्यत एव समाप्यम् । सहचरभिज्ञः १८ सहचरेभ्यः सहोचरितेभ्यो भिज्ञः विजातीयः । यथा—श्रुतेन बुद्धिरित्यादौ श्रुताद्य उत्कृष्टा व्यसनमूर्खते च निकृष्टे । प्रकाशितविरुद्धः १९ प्रकाशितः विवक्षितार्थाद् विरुद्धोऽर्थो येन । यथा—लग्नं रागावृताङ्गथेत्यादौ विदितं तेऽस्तित्वत्यनेन श्रीस्तस्मादपसरतीति विशदं प्रकाशयते । विघ्ययुक्तः २० यत्र विधाने युक्तं न भवेत् । यथा—‘प्रयत्नपरिवोधितः’ इत्यादौ शायितः प्रयत्नेन बोध्यसे इति विधेयम् । अनुवादायुक्तः २१ यत्रानुवादो युक्तो न भवेत् । यथा—‘अरे रामाहस्ताभरण’ इत्यादौ ‘विरहिप्राणदमन’ इति नानुवाद्यम् । त्यक्तपुनः स्वीकृतः २२ ‘लग्नं रागावृताङ्गया’ इत्यादौ विदितं तेऽस्तित्वत्युपसंहतोऽपि तेनेत्यादिना पुनरुपातः । अश्लीलः २३ यथा हन्तुमेव प्रवृत्तस्येत्यादौ पुरुषलिङ्गस्यापि प्रतीतिः ।

प्रश्नः—सोदाहरणा रसदोषा लेख्याः ।

उत्तरं—रसदोषाख्योदश सन्ति । रसस्य, स्थायिभावस्य व्यभिचारिणः, स्वश-बदेनोक्तौ कमेण त्रयो दोषाः । ‘सवीडा दयितानने’ ‘तामनङ्गजयमङ्गलश्रियम्’ ‘संग्रहारे प्रहरणैः’ इत्यादीनि कमेणोदाहरणानि ज्ञेयानि । अनुभावस्य कष्टकल्पनया व्यक्तिः ४ । यथा—कर्पूरधूलिधवलेत्यादौ उदीपनालम्बनरूपाः श्रङ्गारयोग्या विभावा अनुभावपर्यवसायिनः स्थिता इति कष्टकल्पना । विभावस्य कष्टकल्पनया व्यक्तिः ५ । यथा परिहरति मतिमित्यादौ रतिपरिहारादीनामनुभावानां करुणादावपि संभवात् कामिनीरूपो विभावो यत्नतः प्रतिपाद्यः । प्रतिकूलविभावादिग्रहः ६ प्रसादे वर्तस्वेत्यादौ श्रङ्गारे प्रतिकूलस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो विभावस्तत्प्रकाशितो-निर्वेदश्व व्यभिचारी उपातः । दीप्तिः पुनः पुनः ७ यथा कुमारसम्भवे रतिविलापे । अकाण्डे प्रथनम् ८ अकाण्डे अनवसरे रसस्य प्रथनं विस्तारः । यथा—वेणीसंहारे

द्वितीयेऽङ्कुष्ठने कवीरक्षये प्रवृत्ते भानुमत्या सह दुर्योधनस्य शृङ्गारवर्णनम् । अकाण्डः ६ यथा—वीरचरिते द्वितीयेऽङ्कुष्ठके राघवभार्गवयोर्धाराधिरुदे वीरसे ‘कद्मा मोचनाय गच्छामि’ इति राघवस्योक्तौ । अङ्गस्याप्यतिविस्तुतिः १० यथा हा ग्रीवस्य । अङ्गिनोऽनुसंधानम् ११ यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्कुष्ठ वाप्रव्यागमने सार्गाकाया विस्मृतिः । प्रकृतिविपर्ययः १२ दिव्यादिव्यदिव्यादिव्यभेदात् प्रकृतयद्विविधाः सन्ति । तद्विपरीतवर्णनम् । यथा कुमारसंभवे शम्भोः शृङ्गारवर्णनम् । अङ्गस्याभिवानम् १३ यथा कर्पूरमण्ड्यां नायिकया स्वात्मना च कृते वसन्तवर्णनमन्न इत्य वन्दिवर्णितस्य राजा प्रशंसनम् ।

प्रश्नः—के दोषाः कुत्रादोषाः कुत्र गुणाः कुत्र च दोषगुणरहिताः इति सोदाहरणं लिखत ।

उत्तरं—प्रसिद्धेऽर्थे निर्हेतुरदुष्टः । यथा—चन्द्रं गतेत्यादौ । अनुकरणे सोषा अदोषाः । यथा—मृगचक्षुषमित्यादौ । अप्रयुक्तनिहतार्थैः श्लेषादावदुष्टौ यथा—येन च्वस्तमनोभवेनेत्यादौ । वक्त्रायौचित्यात् क्वचिद् दोषोऽपि गुणं भवति क्वचित्र दोषे नापि गुणः । यथा—वैयाकरणादौ वक्तरि प्रतिपाद्ये च रौद्रादौ रसे व्यज्ञये कष्टत्वं गुणः । ‘दीधीङ्गेवीङ्गसम्’ इत्यायुदाहरणम् । नीरसे न गुणं नापि दोषः । यथा—‘शीर्णप्राणाङ्गिपाणीन्’ इत्यादौ । अश्लीलं सुरतारम्भगोष्य शमकथासु गुणः । यथा—करिहस्तेनेत्यादि, उत्तानोऽङ्कुनमण्ड्येत्यादिचायन्दिवध मपि वाच्यमहिम्ना क्वचित्प्रतीतिकृत्वेन व्याजस्तुतिपर्यवसायित्वे गुणः । यथा—पृथुकार्तस्वरपात्रमित्यादौ । प्रतिपाद्य प्रतिपादकयोर्ज्ञत्वे स्वयं परामर्शे वाऽप्रतीतं गुणः । यथा—‘आत्मारामा’ ‘षडधिकदशने’ इत्यादि । अधमप्रकृत्युक्तिषु ग्रास्ये गुणः । यथा—पुष्पोत्करं कमलभक्तनिभमित्यादि । न्यूनपदं क्वचिद्गुणः क्वचिद्गुणो नापि दोषः । गाढलिङ्गनेत्यादि तिष्ठेत् कोपवशादित्यादि च क्रमेणोदाहरणम् । अधिकपदं क्वचिद् गुणः । यथा—‘वद वद जितः’ इत्यादौ कथितपदं लाटाजुप्रासे अर्थान्तरसङ्कमितवाच्ये विहितस्यानुवायत्वे च । ‘सितकरकरुचिरविभा’ तदा जायन्ते गुणाः । ‘जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणम्’ इत्यादीनि क्रमेणोदाहरणानि । पतत्प्रकर्षं क्वचिद् गुणः, यथा—प्राग्रासेत्यादौ । समाप्तपुनरात्मं न क्वचिद्वैष्णवः नापि गुणः । यत्र न विशेषणदानार्थं पुनर्ग्रहणमपि तु वाक्यान्तरमेव कियते । यथा—‘प्राग्रात्म’ इत्यादौ । अपदस्थसमाप्तं क्वचिद् गुणः । यथा—रक्ताशोकेत्यादौ ।

गर्भितपणि क्वचिद् गुणः । यथा—‘भवाम्यपहस्तितरेखः’ इत्यादि । क्वचित् संचारिणः स्वपदोक्तावपि न दोषः । यथा—‘ओ॒त्सुक्येन कृतत्वरा’ इत्यादि । प्रकृतरसपरिपोष-कृतो विषद्वस्य संचार्यादिर्वाच्यत्वेनोक्तिर्गुणावहा भवति । यथा—‘काकार्यं शशल-द्वयमः’ इत्यादौ ।

प्रश्नः—रसयोर्विरोधपरिहारः कथं भवति ?

उत्तरं——रसयोर्विरोधो द्विविधोऽस्ति दैशिकः कालिकश्च । ययोर्देशिको विरो-धोऽस्ति तयोरेको भिजसंश्रयः कार्यः । ययोः कालिको विरोधोऽस्ति तयोर्मध्ये भिजो रसो निवेशनीयः । यथा वीरभयानकयोर्देशिकविरोधोऽस्ति तस्माद् भयानकः शत्रुगतत्वेन वर्णनीयः । शान्तश्छारयोः कालिकविरोधोऽस्ति तत्रान्यो रसो मध्ये निवेश्यः । यथा नागानन्दनाटके शान्तस्य जीमूतवाहनस्य ‘अहो गीतम्’ ‘अहो वादित्रम्’ इत्यद्भुतमन्तर्निवेश्य मलयवतीं प्रति श्छारो निबद्धः । किञ्च—विरुद्धोऽपि कथित् रसः प्रधानरसेन सह स्मर्यवाणव्येत् न दुष्टः । साम्येन विवक्षितोऽथवा प्रधानरसोपकारको विरुद्धो न दुष्टः । ‘अयं स रसनोत्कर्षं’—‘दन्तक्षतानि करजैत्र’—‘क्रामन्त्यः क्षतकोमलाङ्गुलिगलदक्षैः’ इत्यादीनि क्रमेणोदाहरणानि ।

प्रश्नः—‘यत्तदोनित्यः सम्बन्धः स्पष्टीक्रियताम् । अथवा ‘अपाङ्ग-संसर्गं’ इत्यादिपद्ये योऽसाविति पदद्वयमनुवादमात्रप्रतीतिकृत् कथम् ?

उत्तरं——प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते । ‘कातर्य केवला नीतिः’—‘द्वयं गतं संप्रति’—‘उत्कम्पिनी’ इत्यादीन्युदाहरणानि । एव-मुत्तरवाक्ये गृहीतो यच्छब्दः पूर्ववाक्यानुगतस्य तच्छब्दस्योपादानं नापेक्षते । यथा—‘साधु चन्द्रमसि पुष्करैः’ इत्यादौ पूर्वं पठितस्तु यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं नूनमपेक्षते । क्वचिद्बुपादानेऽपि सामर्थ्याद् द्रव्यमणि प्रतीयते । यथा—‘ये नाम केचिदिह’ इत्यत्र य उत्पस्यते तम्प्रतीति गमयते । एवत्र ‘अपाङ्गसंसर्गं’ इत्यादिपद्ये यच्छब्दस्तच्छब्दानुपादानात् साकाङ्क्षः । न चादशशब्दोऽपि तच्छब्दार्थं प्रतिपाद-प्रतीति वाच्यम् ‘असौ मरुचुम्बित’ इत्यादौ तच्छब्दार्थप्रतीत्यभावात् । इतरथा ‘कर-वालकशलेत्यादौ ‘स’ इत्यस्यानर्थक्यं स्यात् । ननु ‘योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलम्’ इत्यत्र यथा इदं शब्दस्तच्छब्दार्थमाह तथाऽदशशब्दोऽपि कथयितुमर्हतीति चेन्नात्रैव वाक्यान्तरेऽदसो ग्रहणं कार्यं न तु तत्रैव । यच्छब्दस्य समीपे स्थितस्तु प्रसिद्धि परामृशति । यथा—‘यत्तदूर्जितमत्युप्रमि’त्यादिपद्ये । न च ‘कल्याणानां त्वमसी’त्यादि-

पद्येऽविमृष्टविधेयांशोऽपरिहायो यच्छब्दस्यैकस्य निराकाङ्क्षत्वेऽपि द्वितीयस्य साकृक्षत्वादिति वाच्यम्, यदिदिति येन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्त्वाक्षिसं तथा भूतमेव तच्छब्देन परामृश्यते ।

प्रश्नः—अत्राकर्णनक्रियाकर्मत्वे कोदण्डं शरानित्यादिवाक्यार्थं कर्मत्वे कोदण्डः शरा इति प्राप्तम् । न च यच्छब्दार्थस्तद्विशेषणं वा कोदण्डादि । न च केन केनेत्यादिप्रश्नः । उपरितनं सन्दर्भं स्पष्टयत ।

उत्तरं—अत्राभवन्मतयोगोदाहरणे ‘सङ्ग्रामाङ्गणमागतेने’त्यादिपद्ये यदि कोदण्डादय आकर्णनक्रियाया कर्माणि तदा कोदण्डं शरानिति द्वितीया प्राप्नोति ‘कर्मद्वितीया’ इत्यनुशासनात् । यदि कोदण्डादीनां वाक्यार्थविधयाऽन्वयस्तहि ‘ओवीरः समायातः’ इत्यादिवत् ‘कोदण्डः शरा’ इति प्रथमा स्यात् कर्मत्वाद्यभावात् प्रापदिकार्थं भावे प्रथमाविधानाच्च । ननु यच्छब्देन कोदण्डादिरेव प्रतीयते तत्थ यच्छब्दात् तृतीया तथैव कोदण्डादितस्तृतीया युक्तैवेति चेच तथा सति कोदण्डादीनां मुनरूपादानं घटो घट इतिवत् व्यर्थं स्यात् । न च कोदण्डादेर्यच्छब्दविशेषणमयवा यच्छब्दार्थस्य कोदण्डादिर्विशेषणमिति वाच्यम्, आये येन कोदण्डे यत् शराः समासादितं तत् आकर्णयेति वाक्यार्थपर्यवसानेन ‘केन कोदण्डेन शराः’ इति विशेषाकाङ्क्षाया अनिवृत्तिप्रसङ्गः । कोदण्डेन येन यत् शराः समासादितदाकर्णयेति द्वितीयकल्पेऽपि पूर्वोक्त एव दोषः । ननु येन यदिति सामान्यतो केन केन किं किमिति विशेषप्रसङ्गे सति तच्छान्तर्यार्थं कोदण्डेन शरा इत्यायुक्तमिति चेच केन केनेति प्रश्नाभावात् ।

प्रश्नः—‘नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण’ इत्यस्य क आशयः ।

उत्तरं—ननु भगवन्मत्वे तस्यैव शब्दस्य प्रयोगः कर्तव्य इति यदुक्तं तद् वद्याधातं नातिशेते तादृशस्थले कथितपदाङ्गीकारात्, इति चेचोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभिस्थल एवैकपदप्रयोगनिषेधस्याङ्गीकारात् । तद्विषये तस्यैव शब्दस्य, सर्वनाम्नो प्रयोगं विना दोषाङ्गीकारात् । यथा—‘उद्देति सविते’त्यादिपद्ये उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावसत्त्वात् तच्छब्दस्यैव मुनरूपादानम् । रक्तादिपदप्रदृश्ये तु अर्थान्तरतयेव प्रभासमानः प्रतीतिं स्थगयेदिति ।

इति सप्तमोङ्कासः ।

अथ अष्टमोल्लासः

प्रश्नः—गुणालङ्घारयोरन्यमतनिराकरणसहितं सलक्षणमन्तरं प्रतिपादयत् ।

उत्तरं—ये प्रधानस्य रसस्य धर्माः सन्ति । यथाऽऽपनः शौर्यादयो धर्माः सन्ति । ये च रसोत्कर्षस्य हेतुभूताः । ये च रसं विना नावतिष्ठन्ते ते गुणा इत्युच्यन्ते । शौर्यादयो धर्मा आत्मन एव न तु शरीरस्यैवमेव माधुर्यादयो रसस्यैव धर्माः न तु वर्णनाम् । ये शब्दार्थद्वारेण संभविनं रप्तं कदाचिदुपकुर्वन्ति न तु सर्वदा । यथा हारादयः कण्ठायज्ञानामतिशयाधानद्वारेण आत्मनोऽप्युपकारकास्त्वैव शब्दार्थद्वारेण ये कदाचित् संभविनं रसमुपकुर्वन्ति तेऽनुप्रासोपमादयोऽलङ्घार इति नाम्ना व्यवहियन्ते । गुणा रसं विना नावतिष्ठन्तेऽलङ्घारा अवतिष्ठन्ते । गुणाः सर्वदा रसोपकारका अलङ्घाराः कदाचिदेवेति गुणालङ्घारमेदः । ननु गुणालङ्घारयोर्गुलिकाप्रवाहेणैव मेदः । समवायवृत्त्या अपृथक् स्थित्यात्मकसम्बन्धेन शौर्यादयः, संयोगेन हारादय इति गुणालङ्घारमेदस्य ओजःप्रभूतीनामनुप्रासोपमादीनाऽभयेषामपि समवायवृत्तिदर्शनेन व्यभिचारादिति चेत्त, गुणालङ्घारयोरुक्तरीत्याऽकाव्यमेदसत्त्वात् । न च ‘काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलङ्घाराः’ इति गुणालङ्घारयोर्लक्षणं स्यादिति वाच्यम्, समस्तैर्गुणैः काव्यव्यवहार आहोस्त्वित् क्तिपयैः ? आद्येऽसमस्तगुणा गौडी पाश्चाली च रीतिः कथं काव्यस्यात्मा, वामनमते—‘रीतिरात्मा काव्यस्य’ इति काव्यलक्षणात् । ‘अन्ते अद्वावत्रे’त्यादिपयेऽलङ्घाराभावेऽपि ओजःप्रभृतिगुणानां सत्त्वात् काव्यव्यवहारप्राप्तिः । अलङ्घारलक्षणमपि वामनोक्तं न युक्तं ‘स्वर्गप्राप्तिरनेनैव’ इत्यत्र गुणाभावाद् गुणकृतशोभातिशयहेतुत्वाभावादलङ्घारस्य । गुणनिरपेक्षौ विशेषोक्तिव्यतिरेकावैव ‘स्वर्गप्राप्ति’रित्यादिपये काव्यव्यवहारस्य प्रवर्तकौ ।

प्रश्नः—गुणाः कति सन्ति ? कस्मिन् २ रसे तेषां स्थितिः ? किञ्च तेषां लक्षणाम् ?

उत्तरं—गुणात्मयः सन्ति माधुर्योजःप्रसादादृश्याः । ‘आहादकत्वं माधुर्यं शङ्खारे हुतिकारणम्’ अर्थात् हुतिकारणम् आहादकत्वं नाम आनन्दस्वरूपत्वं माधुर्यमुच्यते । अयं गुणः सम्भोगशङ्खारे, करुणे, विप्रलम्भे, शान्ते च कमेणातिशयाधायको भवति । ‘दीप्त्यात्मविस्तृते हेतुरोजो धीररसस्थितिः’ दीप्तिरूपा या आत्मनवित्तस्य

विस्तुतिस्तस्य हेतुः । अयमपि वीरे वीभत्से रौद्रे कमेणाधिकः । 'शुष्केन्धनापिनवर् त्वच्छजलवत् सहसैव यः । व्याप्नोत्यन्यत् प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः ॥' इति प्रसादलक्षणम् ।

प्रश्नः—प्राचीनोक्तानां दशशब्दगुणानां दशार्थगुणानाम् कथं त्रिगुणेभ्वन्तर्भावः ?

उत्तरं—बहूनां पदानामेकपदवद्भासनरूपो यः इतेषां यथा गादताशिथिलता क्रमरूपः समाधिः, या च विकटत्वलक्षणा उदारता, यशोजोभिश्रितसैविश्वरूपः प्रसादः, तेषामोजस्यन्तर्भावः । पृथक् पदत्वरूपं माधुर्यं प्रकारान्तेरण साक्षात्पुपात्तम् प्रसादेनार्थव्यक्तिश्चरितार्था । यथा रीत्याऽरव्धं तयैव समापनमिति मार्गभिदरूपा समता क्वचिद्दीप्तः । यथा—'मातङ्गः किमु वलिगतैः' इत्यादौ सिहाभिधाने मसूर-मार्गत्वागो गुणः कष्टत्वाम्यत्वयोद्देषेषु गणनादपाद्यत्वरूपं सौकुमार्यमोजज्वल्यरूपा कान्तिश्च स्वीकृता । इत्यं दशशब्दगुणानामन्तर्भावो भवति । पञ्चविधा ग्रौदिरस्ति । १—यथा पदार्थे वाक्यरचनम् चन्द्र इति वक्तव्ये 'अत्रिलोचनसंभूतं ज्योतिः' । वाक्याद्ये पदस्याभिधानम् २—पूर्वस्य वैपरीत्यमुदाहरणम् । ३—एकवाक्यार्थस्यानेकवाक्येन प्रतिपादनम् ४—अनेकवाक्यार्थस्यैकवाक्येन प्रतिपादनम् ५—विशेषणस्य सार्थकत्वम् । इयं ग्रौदिर्यदोज इत्युक्तं तद् वैचित्र्यमात्रं न तु गुणः । तदभावेऽपि काव्यव्यवहार-प्रवृत्तेः । अपुष्टार्थनिराकरणेन साभिप्रायत्वरूपमोजः, अधिकपदत्वनिराकरणेनार्थ-वैमत्यात्मा प्रसादः, अनवीकृतनिराकरणेन उक्तिवैचित्र्यरूपं माधुर्यम्, अमङ्गलरूपा-श्लोलनिराकरणेन अपाद्यरूपं सौकुमार्यम्, अग्राम्यज्ञोदारता च प्राम्यनिराकरणेन स्वोकृता । स्वभावोक्त्यलङ्घरेण अर्थव्यक्तिः, रसध्वनिना रसवदलङ्घाररूपगुणो-भूतव्यङ्ग्येन च दीप्तरसरूपा कान्तिः, क्रमस्य योऽतिक्रमस्तस्य याऽस्फुटता तत्र या युक्तिस्तस्म्बन्धरचनारूपः इतेषोऽपि विचित्रत्वमात्रम् । अवैषम्यरूपा समता दोषा-भावो न तु गुणः । अर्थदर्शनरूपो यः समाधिः स न गुणो यतो ह्यन्येनावणितस्य वर्णितस्य वाऽर्थरथानुसन्धानं विना काव्यनिर्माणं न भवितुमर्हति । काव्यशरीरकारणं गुणो न भवितुमर्हति तस्मादर्थगुणा अपि पृथक् न वक्तव्याः ।

प्रश्नः—कस्य गुणस्य के वर्णाव्यज्ञका इति सोदाहरणं प्रतिपादयत ।

उत्तरं—टठडटवर्जिताः कादयो मान्ता निजवर्गान्त्ययुक्ताः शिरसि, तथा हस्वस्वरयुतौ रेफणकारौ अत्पसमासो मध्यमसमासो वा तथा च माधुर्यवती रचना

मधुर्यस्य व्यजिका भवति यथा—अनद्रूपप्रतिमभित्यादि । आयतृतीयाभ्यां सह द्वितीयतुर्थयोः सम्बन्धः । तथा रैफस्याध उपरि उभयत्र वा सम्बन्धः । समानारयोः कयोचित् संयोगः । टठडाः शकारः षकारो दीर्घसमासो विकटरचना च योजोनामकस्य गुणस्य व्यजिका भवति, यथा—मूर्ध्नीमुदृत्तकृत्तेत्यादि । येन शब्देन नमासेन रचनया वा श्रवणमन्त्रेणार्थज्ञानं भवेत् स प्रसादव्यजकः । यथा—परिम्लानं निस्तनजवनेत्यादि ।

प्रश्नः—रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वं कथं भवतीति सोदाहरणं प्रतिपादयत ।
 उत्तरं—यद्यपि रचनादयो गुणाधीनास्तयापि वक्त्रौचित्यात् वाच्यौचित्यात् प्रबन्धौचित्याच्च कविद्रचनादीनामन्यथात्वमपि भवति । यथा—‘मन्थायस्तार्णवाम्भः’ इत्यादि ‘प्रौढच्छेदानुरूपोच्छलन’ इत्यादि च । आये भीमसेनो वक्ता द्वितीये तु वाच्ये कुम्भकर्णोत्तमाङ्गे-तदपेक्षया रचना । एवं प्रबन्धप्रेक्षयाऽऽल्यायिकायां शृणुरेऽपि न मसृणवर्णाद्यः । कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः । नाटकादौ रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयः ।

इत्यष्टमोळासः ।

—३७—

अथ नवमोळासः

प्रश्नः—वृत्तयः कति भवन्ति, किञ्च तासां लक्षणं, किञ्चोदाहरणम् ?

उत्तरं—रसविषयव्यापारवती वर्णरचना वृत्तिः । तिसो वृत्तयः सन्ति । उपनागरिका परुषा कोमला च । ‘माधुर्यव्यजकैर्वर्णेनुपनागरिकोच्यते’, ‘ओजःप्रकाशकैस्तु परुषा’ ‘कोमला परैः’ इति क्रमेण लक्षणानि । माधुर्योजोगुणयोर्ये उदाहरणे ते आययोरुदाहरणे । कोमलायास्तु—‘अपसारय घनसारमि’त्यादिकम् । एता एव वैदर्भी-गौडी-पान्नातीति नाम्ना क्रमेण व्यपदिश्यन्ते । कोमला तु प्राम्येत्यपि भण्यते वृत्तिरेव रीतिरिति कथयते ।

प्रश्नः—सलक्षणान् समेदान् सोदाहरणान् शब्दालङ्कारान् प्रतिपादयत ।

उत्तरम्—अस्योत्तरं निम्नप्रकोष्ठे द्रष्टव्यम् ।

अलङ्कारः	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
वक्त्रोक्तिः	यदुक्तमन्यथे-	१ श्लेषण २ काव्या	नारीणामनुकूलमाचरसि- युरुजनेत्यादि-
अनुप्रासः	वर्णसाम्यम- नुप्रासः	छेकानुप्रासः: वृत्त्यनुप्रासः: लाटानुप्रासः:	
छेकानुप्रासः	सौडनेकस्य सकृत् पूर्वः		ततोऽरुणपरिस्पन्देति-
वृत्त्यनुप्रासः	एकस्याप्यस- कृत् परः		
लाटानुप्रासः (पदानुप्रासः)	शाब्दस्तु ला- टानुप्रासः	१ पदानाम् २ पदस्य ३ एकसमासे ४ भिन्नसमासे ५ समासासमासयोः (प्रातिपदिकस्य)	यस्य न सविधे- वदनं वरवर्णिन्याः- सितकरकरेति-
यमकम्	अर्थे सत्यर्थ- भिन्नानामि- त्यादि	इदं पादजं नवमेदम् , द्विधा विभक्ते पादे विंशतिमेदम् , त्रिखण्डे त्रिशत् , चतुःखण्डे चत्वारिंशत् , प्रथमपादस्य तृतीयपादयमने- प्रथमस्य द्वितीये तृतीयस्य चतुर्थे- श्लोकाभ्यासे द्वितीयपादान्तभागस्य चतु- र्थपादान्तभागयमने- आदिभागस्यान्तभागयमने- आधन्तिकं पूर्वार्थे-उत्तरार्थे आधन्तिकमन्तादिकं चेति- द्वयोरप्यर्थयोराधन्तिकान्ता- दिके च- अनियतस्थानावृत्ति-	सन्नारीभरणोपायम् विना यमेनोनयता सु- खादिना- सत्त्वारम्भरतो- अनन्तमहिमव्याप्त- यदानतोऽयदानतः । सरस्वती प्रसादं मे- ससारसाकमित्यादि-

अलङ्कारः	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
इलेपः	वाच्यभेदेन भिन्ना यत्	वर्ण-पद-लिङ्ग-भाषा-प्रकृति- प्रत्यय-विभक्तिवचनभेदात् प्रकृत्याधष्टभेदाभावाच्च नवविधः ।	
		१ वर्ण- २ पदे- ३ लिङ्गे- ४ भाषायाम् ५ प्रकृतौ- ६ प्रत्यये- ७ विभक्तौ- ८ वचने- ९ प्रकृत्यादिभेदाभावे-	अलङ्कारः शङ्काकरेति- पृथुकार्तस्वरपात्रम्- भक्तिप्रहेति- महदे सुरसंधम्मे- अयं सर्वाणि- रजनिरमणमौलेः- सर्वस्वं हरेति- भक्तिप्रहेति- योऽसङ्कृत परगोत्राणाम्-
चित्रम्	तच्चित्रं यत्र वर्णानामिति-	खड्गे- मुरजे पद्मे- सर्वतोभद्रे-	मारारिशक्तिः- सरला बहुलारम्भेति- भासते प्रतिभासारेति- रसासाररसेति- अरिवधदेहशरीरः
पुनरुक्तवदा- भासः	पुनरुक्तवदा- भासो विभि- त्वाकारशब्द- गा । एकार्थ- तेव	सभङ्गशब्दनिष्ठः- अभङ्गशब्दनिष्ठः- शब्दार्थनिष्ठः-	न चकास्त्यङ्गनारामाः- तनुवपुरजघन्योऽसौ-

प्रश्नः—‘अर्थभेदेन शब्दभेदः’—‘काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते’ अनयोः क आशयः ।

उत्तरं—अयं भावः ‘सङ्कटुचरितः शब्दः सङ्कटेवार्थं गमयति’ हति नये एक-शब्देनैकस्यैवार्थस्य प्रतीतिरथद्यप्रतीत्यर्थं इलेषस्थले एकाकारौ द्वौ शब्दौ स्त इत्यवश्यमङ्गीकार्यम् । तौ चैकेन प्रयत्नेनैकदोच्चार्थतया पृथक्तया तातुभूयेते । न तु भिन्नसमासानामिन्दशत्रुप्रभृतीना इलेषे उदात्तातुदात्तादिस्वरभेदादेकरूपतया भासन-मनुपपञ्चमिति, चेत्त, ‘काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते’ इत्यङ्गीकारात् । अत एव ‘विभाषा

छन्दसि, १ । २ । ३६ । इति पाणिनीयसूत्रे तन्वेण आवृत्या 'वाऽच्छुन्दसीति' नन्द प्रशिलध्य भाषायामपि वैकल्पिकी एकशुतिरझीकियते ।

प्रश्नः—अभङ्गश्लेषः शब्दालङ्कारोऽर्थालङ्कारो वा ? श्लेष उपमाद्य-लङ्कारवाधको न वा ? शब्दरूपोऽर्थरूपश्च श्लेषोऽर्थालङ्कारोऽस्ति न वा ?

उत्तरं—ननु अभङ्गश्लेषः स्वरितादिगुणमेदाभावादेकप्रयत्नोच्चार्यत्वादर्थवम-त्वतिभत्वाच्चार्थश्लेषः कथं नाभ्युपगम्यते इति चेन्न, दोषगुणालङ्कारविभागस्यान्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वात् । शब्दपरिवृत्तिहे 'स्तोकेनोच्चतिमायाति' इत्यादावेवार्थ-श्लेषस्य सत्त्वात् । न चोपमादीनां श्लेषासंकीर्णतया श्लेषस्य चालङ्कारान्तरसंकीर्ण-तयोपमायलङ्कारवाधकः श्लेष इति वाच्यम्, गुणक्रियासाम्यवच्छब्दसाम्यस्याप्यु-पमाप्रयोजकत्वात् । 'स्फुटमर्थालङ्कारवेतो' इति रुद्रोक्तत्वाच्च । ननु 'कमलमिव मुखम्' इत्यादिः साधारणधर्मप्रयोगशून्य उपमाविषय इति चेन्न, पूर्णोमाया निर्विषय-त्वात् । 'देव त्वमेव पातालम्' इत्यादिः श्लेषस्य चोपमायलङ्कारविभौ विषयोऽस्ति । द्वयोर्योर्गे संकरः । वस्तुत उपमाव्यपदेश एव चलोयान् प्राधानयेन व्यपदेशा भव-न्ति नियमात् । श्लेषं विना साधारणधर्मसम्भवो नास्ति । साधारणधर्मं विना च नोपमा भवितुमर्हति 'साधर्म्यमुपमा' मेदे, इति तल्लक्षणात् । 'अविन्दुसुन्दरी नित्यं गलस्वावर्णविन्दुका' इत्यादौ न विरोधज्ञानोत्पत्तिहेतुकः श्लेषो नास्ति प्रत्युत श्लेष-ज्ञानोत्पत्तिहेतुको विरोधोऽस्ति । न ह्यत्रार्थद्वयप्रतिपादकः श्लेषो द्वितीयार्थस्य प्रतिभातमात्रस्य शब्दवोधाविषयत्वात् । ननुभयविधश्लेषस्यार्थालङ्कारत्वं स्यादिति चेन्न च दतो व्याधातात् । शब्दश्लेषः कथ्यतेऽर्थालङ्कारवध्ये गण्यते । किञ्च च मत्कार-जनकता यत्र भवेत्तस्यैवालङ्कारता युक्ता शब्दस्य च मत्कारित्वे शब्दालङ्कारतैवोचिता । अर्थसापेक्षत्वादत्र शब्दानामर्थश्लेष इति चेदनुप्रासादीनामप्यर्थालङ्कारतापत्तेः । रसायनुगतः प्रकृष्टो न्यास इति व्युत्पत्यनुसारमनुप्राप्ते रसव्यञ्जकं स्वरूपमपेक्षते रस-आर्थं दिना न भवतीति तात्पर्यम् । शब्दगुणदोषालङ्कारणामर्थपिक्षयाऽर्थगुणदोषा-लङ्काराणां शब्दापेक्षया व्यवस्थितिरिति तेऽपि क्रमेणार्थगतत्वेन च भग्येरन् । अन्यच्च—'विधौ वके मूर्ध्नि' इत्यादौ वर्णादिश्लेषे एकप्रयत्नोच्चार्यत्वाच्छब्दमेदेऽ-प्यर्थश्लेषत्वं प्रसज्येत तस्मादभङ्गश्लेषोऽर्थालङ्कार एवालङ्कारान्तरस्य चावाधक एवेति स्थितम् ।

इति नवमोळासः ।

अथ दशम उल्लासः ।

प्रश्नः—सलक्षणान् सभेदान् सोदाहरणान् अर्थालङ्कारान् प्रतिपादयत ।

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
१. उपमा	साधर्म्यमुपमा भेदे-	वाक्यगतश्रौती- वाक्यगतार्थी- समासगतश्रौती- समासगतार्थी- तद्वितगतश्रौती- तद्वितगतार्थी- वाक्यगतधर्मलुपा श्रौती- वाक्यगतार्थी धर्म०- समासगतश्रौती धर्म०- समासगतार्थीधर्म०- तद्वितगतार्थी धर्म० वाक्यगतोपमानलुपा (आर्थी)- उपमाप्रतिपादकलोपे (द्विपदसमासगा)-	स्वप्नेऽपि समरेपु- चकितहरिणलोल- अत्याधैतनियमकारिभिः- अवित्यमनोरथपथ- गाम्भीर्यंगरिमा- दुरालोकः स समरे धन्यस्यानन्यसामान्य- आकृष्टकरवालोऽसौ- करवाल इवाचारः- तस्य वाग्मृतोपमा विषकल्पम्- सकलकरणपरवि- आमेति- कव्वसमभितिपाठे सरि- सभित्यव्र णूमिति पाठे च समासगा- ततः कुमुदनाथेन-

अलङ्कारनाम	लच्छणानि	भेदा:	उदाहरणानि
२. अनन्वयः	उपमानोपमे- यत्वे एकस्यै- वैकवाक्यगे-	वाक्यगा च— वाखुपमेयलोपे क्यचि— उपमेयातिरिक्तत्रितयलोपे—	कुसुमेण सममिति पाठे वाक्यगा— अरातिविक्रम— तरुणिमनि कृतावलोकना- न केवलं भासि— नितान्तकान्तिः—
३. उपमेयोपमा	विपर्यास उप- मेयोपमा- तयोः		कमलेव मतिर्भवति— रिव कमला—
४. उत्प्रेक्षा	सम्भावनम- थोत्प्रेक्षा		उन्मेषं यो मम न सहृते—
५. सन्देहः	संसन्देहस्तु भेदोक्तौ	१ भेदोक्तौ निश्चयगर्भः— २ भेदोक्तौ निश्चयान्तः— ३ भेदानुकूलौ—	अयं मार्तण्डः किं स खलु— इन्दुः किं क कलङ्कः— अस्याः सर्गविघौ प्रजा- पतिरभूत—
६. रूपकम्	तद्रूपकमभेदो य उपमानो- पमेययोः	१ समस्तवस्तुविधयरूपकम्—	ज्योत्स्ना भस्मच्छुरण- धवला—
एकदेशविवर्ति	श्रौता आर्थी- श्व ते—	२ एकदेशविवर्तिरूपकम्— ३ निरङ्गरूपकम्—	यस्य रणान्तःपुरे करे— कुरञ्जीवाङ्गानि—
परम्परित- रूपकम्	नियतारोपणो- पायः—	४ निरङ्गमालारूपकम्— ५ इश्लष्टमालापरम्परित- रूपकम्—	सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी— विद्वन्मानसहंस—
७. अपहुतिः	प्रकृतं यत्रिषि- ध्यान्यत्—	६ अश्लष्टमालापरम्परित- रूपकम्— ७ श्लष्टकेवलरूपकम्— ८ अश्लष्टकेवलरूपकम्— ९ रशनारूपकम्—	आलानं जयकुञ्जरस्य— अलौकिकमद्वालौक— निरवधि च निराश्रयं च— किसलयकरैर्लतानाम् अवासः प्रागवर्भयम्—

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
८. इलेघः	इलेघः स वाच्ये एकस्मिन् - परीक्तिर्भेदकैः दिलहैः - अभवन् वस्तु सम्बन्धः -	मालाख्या निदर्शना -	उदयमयते दिव्मालिन्यम् लब्ध्वा तव वाहुस्पर्शम् - क्व सर्वप्रभवो वंशः -
९. समासोक्तिः	स्वस्वहेत्वन्व - यस्योक्तिः -	१. कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वर्णनम् -	दोर्भ्या तितीर्षति - उत्तमं पदमवाप्य यो लघुः -
१०. निदर्शना	अप्रस्तुतप्रशंसा	२. कारणे प्रस्तुते कार्यस्य वर्णनम् -	याताः किं न मिलन्ति - राजन् राजसुता न पाठ्यति -
निदर्शना (अपरा) ११. अप्रस्तुत- प्रशंसा	या सा -	३. सामान्ये प्रस्तुते विशेषस्य व - ४. विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्य व - ५. इलेघेतुकाप्रस्तुतप्रशंसा - समासोक्तिहेतुकाप्रस्तुत - प्रशंसा -	एतत्स्य मुखात् कियत् - सुहृदवधूष्पजलप्रमार्जन - पुस्त्वादपि प्रविचलेद् - वेनास्य झ्युदितेन -
१२. अतिश- योक्तिः	निगीर्याध्यव- सानंतु प्रकृतस्य -	सादृश्यमात्रहेतुकाप्रस्तुत - प्रशंसा - वाच्ये प्रतीयमानार्थानध्या - रोपेण - अध्यारोपेण - अंशोध्यारोपेण - उपमानेन निगीर्याध्योपमेय - स्याध्यवसानम् - प्रस्तुतस्यान्यत्वम् - यद्यथोक्ती कल्पनम् - कारणकार्ययोः पौर्वपर्य - विपर्ययः -	आदाय वारि परितः - अव्यरम्भः - कस्त्वं भौः कथयामि - सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिः कमलमनम्भसि - अन्यत् सौकुमार्यम् - राकायामकलङ्कम् - हृदयमधिष्ठितमादौ -

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	जदाहरणानि
१३. प्रतिवस्तूपमा	प्रतिवस्तूपमा सा, सामा- न्यस्य द्विरे- कस्य	अमाला प्रतिवस्तूपमा-	देवीभावं गमिता-
१४. दृष्टान्तः	दृष्टान्तः पुन- रेतेवां सर्वेषां प्रतिविऽ-	माला प्रतिवस्तूपमा- साधर्म्येण-	वदि दहत्यनलोऽत्र- त्वयि द्वृष्ट एव तस्याः-
१५. दीपकम्	संकृदत्तिस्तु वर्मस्य	वैधर्म्येण कियादीपकम्	तवाहै साहसकर्मशर्मणः कृपणानां धनं नागाना फणमणिः-
मालादीपकम्	मालादीपक- मायं चेद्-	कारकदीपकम् मालादीपकम्	स्थिति कृणति- सङ्ग्यामाङ्गणमागतेन-
१६. त्रुत्ययो- गिता	नियतानां सङ्क- द्वर्मः सा-	प्राकरणिकानां सङ्कृद् धर्मः	पाण्डु क्षामं वदनम्-
१७. व्यतिरेकः-	उपमानाद् यदन्यस्य-	अप्राकरणिकानां सङ्कृद् धर्मः अक्षिष्ठे हेत्वोरुक्तौ शाब्दं साम्यम्-	कुमुदकमलनील- असिमावसहायस्य अत्र तुच्छेति महाधृतेर- नयोः पर्यायेण युगपद् वाऽनुपादाने भेदत्रयम्।
१८. आक्षेपः	निवेदो वक्तु- मिष्टस्य-	आर्थ साम्यम् अ० ह० आक्षिसं साम्यम् द्विलष्टे हेत्वोरुक्तौ शाब्दं साम्यम् शिल० ह० उ० आर्थ साम्यम्- क्षिल० आर्थं साम्ये मालाव्यतिऽ क्षिल० ह० उ० आक्षिसं साम्यम् वद्यमाणविषयः उक्तविषयः-	अखण्डमण्डलः श्रीमात्- हरवन्न विषमदृष्टिः- नित्योदितप्रतापेन- एष हि किमपि कस्याः-
			ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम-

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	मेदाः	उदाहरणानि
१९. विभावना	क्रियायाः प्रति- पैधेऽपि फल व्यक्तिः— विशेषोक्तिर- खण्डेषु का- रणेषु फलावचः	अनुक्तनिमित्ता	कुसुभितलताभिरहताऽ- प्यवत्— निदानिवृत्तादुदिते—
२०. विशेषोक्तिः		उक्तनिमित्ता अचिन्त्यनिमित्ता	कर्पूर इव दधोऽपि— स एकखीणि जयति— एकखिधा वयसि चेतसि
२१. व्यासंख्यम्	व्यासंख्यं क- मेणैव क्रमि- काणां सम- व्ययः		
२२. अर्थान्तर- व्यासः	सामान्यं वा विशेषो वा—	विशेषेण सामान्यस्य साध- न्येण समर्थनम् सा० वि० वैधम्येण समर्थनम् विशेष० सा० मा० साधम्येण समर्थनम् वि० वैधम्येण समर्थनम्— १. जातेर्जात्या	निजदोषावृतमनसाम्— सुसितवसनालङ्कारायाम्— युणानामेव दौरात्म्यात्— अहो हि मे बहुपरादमायुषा अभिनवनलिनी—
२३. विराधा- भासः	विरोधः सोऽ- विरोधेऽपि—	२. जातेर्गुणेन ३. जातेः क्रियया ४. जातेर्द्रव्येण ५. गुणस्प गुणेन ६. गुणस्य क्रियया ७. गुणस्य द्रव्येण ८. क्रियायाः क्रियया ९. क्रियाया द्रव्येण १०. द्रव्यस्य द्रव्येण	गिरयोऽप्यनुज्ञतियुजः— येषां कण्ठपरिघहपणयिताम् सुजति च जगदिदमवति— सततं मुसलासक्ता— पेशलमपि खलवचनम्— कौश्राद्रिहृदाम— परिच्छेदातीतः— अयं वारामेको निलयः— समदमतज्जमद— पश्चादद्भ्यु प्रसार्य—
२४. स्वभावोक्तिः	स्वभावोक्ति- स्तु द्विभावेः		

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
२५. व्याजस्तुतिः	व्याजस्तुतिमुखे निन्दा-	स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा निन्दापर्यवसायिनी स्तुतिः	हित्वा त्वानुपरोधवन्धम्— मनसाम्— हे हेलाजितबोधिसत्त्व— सह दिवसनिशाभिर्दीर्घा—
२६. सहोक्तिः	सा सहोक्तिः सहार्थस्य—	अशोभनः	अरुचिर्निशया विना—
२७. विनोक्तिः	विनोक्तिः सा विनाइन्येन—	शोभनः समेन समस्य—	मृगलोचनया विना— लतानामेतासामुदितकुम्भ— मानाम्— नानाविधप्रहरणैर्नृप—
२८. परिवृत्तिः	परिवृत्तिर्विं- निमयः—	उत्तमेन न्यूनस्य च— न्यूनेन उत्तमस्य	आसीदञ्जनमत्रेति पश्यात्
२९. भाविकम्	प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते—	वाक्यार्थता	वपुःप्रादुर्भावदनुमित- मिदं जन्मनि—
३०. काव्यलिङ्गम्	काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्य- पदार्थता	अनेकपदार्थता एकपदार्थता	प्रणयिसखीसलील— भस्मोदधूलनभद्रमस्तु भवते— यं प्रेत्य चिररुद्गापि
३१. पर्यायोक्तम्	पर्यायोक्तं विनावाच्य— वाचकत्वेन—		
३२. उदात्तम्	उदात्तं वस्तुनः सम्पत् महतां चोप- लक्षणम्		मुक्ताः केलिविचत्रहार- गलिताः— तदिदमरण्यं वस्मिन्—
३३. समुच्चयः	तत्सिद्धिहेता- वेकस्मिन्	असदयोगः सदयोगः सदसधोगः	दुर्वाराः स्मरमार्गणाः— कुलममलिनम्— शशी दिवसधूसरः—

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
३४. पर्यायः	स त्वन्यो यु- गपद् या युणक्रिया:	युणयौगपद्यम् क्रियायौगपद्यम् युणक्रियायौगपद्यम्-	विदलितसकलारिकुलम् - अयमेकपदे तथा- कलुषं च तवाद्वितेष्वक- स्मात्- नन्वाश्रयस्थितिरियं तव -
३५. अनुमानम्	एकं क्रमेणाने- कस्मिन् पर्यायः	एकमनेकत्र भवति एकमनेकत्र क्रियते	तत्त्वां श्रीसहोदररत्ना- भरणे- मधुरिमरुचिरं वचः:- तद्बोहं न तमिति यत्रैता लहरीचलाचलदृशः
३६. परिकरः	अनुमानं तदुत्तं यत्-	अनेकमेकत्र भवति	महौजसो मानवना-
३७. व्याजोक्तिः	विशेषणैर्यत् साकूतैरक्तिः- व्याजोक्ति- इद्यानो-	अनेकमेकत्र क्रियते	शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमान- गिरिजा-
३८. परिसंख्या	द्वित्र- किञ्चित् पृष्ठ- मपृष्टं वा-	प्रश्नपूर्वकप्रतीय- मानव्यवच्छेद्या- प्रश्नपूर्वकवाच्यव्यवच्छेद्या	किमासेव्यं पुंसाम्- किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नम्- कौटिल्यं कचनिचये-
३९. कारणमाला	यथोत्तरं चेत् पूर्वस्य-	अप्रश्नपूर्वकप्रतीय- मानव्यवच्छेद्या- अप्रश्नपूर्वकवाच्य- व्यवच्छेद्या-	भक्तिर्भवे न विभवे- जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणम्-

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
४०. अन्योन्यम्	क्रिया तु परस्परम्-		इंसानां सरोभिः श्रीः सायं
४१. उत्तरम्	उत्तरश्रुतिमा- त्रतः । प्रश्न- स्वोन्नयनम्-	श्रुतिमात्रतः प्रश्नस्योन्न- यनम्-	वाणिजक इस्तिदन्ताः कुतः-
४२. सङ्गमम्	कुतोऽपि लक्षितः; स्वद्भोऽप्यर्थः-	असकृत् प्रश्ने सति असम्भाव्यमुच्चरम्-	का विषमा दैवगतिः-
४३. सारः	उत्तरोच्चरमु- त्कर्षी भवेत् सारः-		वक्त्रस्यन्दिस्वेदविन्दु- प्रवत्थैः-
४४. असंगतिः	भिन्नदेशात्- याऽत्यन्तम्-		राज्ये सारं वसुधा-
४५. समाधिः	समाधिः सुकर- कार्य कार- णान्तर-		यस्यैव ब्रणस्तस्यैव वेदना
४६. समः	समं योग्यता- वा योगः-	सद्योगः	मानमरया निराकर्तुम्
४७. विषमः	व्यचिद् यद- तिवैधम्यात्	असद्योगः अतिवैधम्यात् सम्बन्धाधटनम् क्रियाफलप्रभिरनर्थश्च कर्तुः- कार्यस्य गुणेन कारणस्य गुणो विश्वा	धातुः शिल्पातिशय- चित्रं चित्रं वत् वत- शिरीपादपि मृदुज्ञी-
४८. अधिकम्	महतोर्यन्मही- यांसावाग्रिता	कारणक्रिया कारणक्रिया विश्वदा आधेयाधिक्यम्	सिंहिकामुतसंब्रस्तः- सद्यः करस्पर्शमवाप्य- आनन्दममन्दमिमम्- अहो विशालं भूपाल- युगान्तकाल-

वलङ्घारनाम	लक्षणानि	मेदाः	उबाहरणानि
१. प्रत्यनीकम्	प्रतिपक्षमश- क्तेन प्रति- कर्तुम्-		त्वं विनिजितमनीभव- रूपः-
२. मोलितम्	समेन लक्ष्म- णा वस्तु-	स्वाभाविकेन लक्ष्मणा-	अपाङ्गतरले दृशौ-
३. एकावली	स्थाप्यतेऽपो- द्यते वाऽपि-	आगन्तुकेन लक्ष्मणा पूर्वं पूर्वं प्रति परस्य परस्य विशेषणतया स्था०	ये कन्द्रासु निवसन्ति- पुराणी यस्यां सवराङ्ग- नानि-
४. स्मरणम्	यथालुभवसर्थः स्य दृष्टे-	पूर्वं २ प्रति परस्य २ विशेष- णतया निष्ठै०	न तज्जलं यज्ञे लुचारु- पङ्कजम्-
५. आनितमान्	आनितमान्- न्यसंविच्छत्- तुल्य-		निष्ठनाभिकुहरेषु यदस्मः-
६. प्रतीपम्	आक्षेप उध- मानस्य प्रतीपसुपमे- यता-	उपमानस्याक्षेपः	कपाले मार्जारः पय इति-
७. सामान्यम्	प्रस्तुतस्य यदन्येन-	उपमानस्योपमेयता असाधारणगुणयोगाद् यस्योप- मानत्वं पूर्वं नानुभूतम्-	लावण्यौकसि-
८. विशेषः	विना प्रसिद्ध- माधारमाधे- यस्य-	प्रसिद्धाधारं विना आधेयस्या- वस्थानम्	अयि एहि तावत् सुन्दरि- अहमैव गुरुः सुदारणा- नाम्-

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
		एकस्य वस्तुन एकस्व आवे- नानेकत्र वर्तनम्-	सा वसति तवं हृदये-
		अन्यत् प्रकुर्वतः कार्यमशक्या- न्यवस्तुनः करणम्-	गृहिणी सचिवः सखी-
५७. तद्युणः	स्वमुत्सज्ज्य युणम्		विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन-
५८. अतद्युणः	तद्वप्स्यान- नुहारः-	अप्रस्तुतेन प्रस्तुतरूपाननु- हारः	धवलोऽसि यज्ञपि मुम्द्रा-
५९. व्याघ्रातः	यच्छथा साधि- तम्-	प्रस्तुतेनाप्रस्तुतरूपाननुहारः	गाजमम्बु-
६०. संसृष्टिः	सेषा संसृष्टि- रेतेषां भेदेन-	शब्दालङ्कारसंसृष्टिः	दृशा दग्धं मनसित्र म्-
		अर्थालङ्कारसंसृष्टिः	वदनसौरभलोभ-
		उभयालङ्कारसंसृष्टिः	लिम्पतीव तमोऽङ्गानि-
६१. संकरः	अविश्रान्तिजु- धामात्मन्य- ज्ञान्तिवम्-	१ अनुग्राहानुग्राहकरूपः	स नास्त्यत्र आमे-
(सन्देहसंकरः)	एकस्य च ग्रहे न्यायदीपा- भावाद्-	२ सन्देहरूपः	आत्मे सीमन्तरत्ने-
(एकपदप्रति- पाद्यसंकरः)	स्फुटमेकत्र विषये शब्दान् यांलङ्कृति-	३ एकपदप्रतिपाद्यरूपः	यथा गमीरो यथा रक्ष- निर्मलः-
			स्पष्टोल्लस्तकिरणकेसर-

प्रश्नः—अलङ्कारदोषाणामुक्तेषु दोषेषु कथमन्तर्भावः ?

अलङ्कारदोष नाम	यस्मिन्नन्त- भावः	उदाहरणानि	विवरणम्
अनुपासे	प्रसिद्धिविश- द्धतः-	चक्री चक्रारपक्षिम्-	अन्तर्व्या स्तुतिः पुराणे- तिदासादौ न प्रसिद्धा—
प्रसिद्धिविश्वावः	अपुष्टार्थत्वम्	भण तरुणि रमण-	वाच्यस्य विचिन्त्यमानं किञ्चिदपि चास्त्वं न ।
अनु० वैफल्यम्	प्रतिकूलवर्ण- त्वम्	अनणुरणन्-	अत्र शृङ्गारे परुषा वर्णाः प्रतिकूलाः ।
अनु० वृत्तिविरोधः	अप्रयुक्तत्वम्	मुजङ्गमस्येव मणिः—	
यमकस्य पा- दत्रये यमनम्	अनुचितार्थ- त्वम्	चाण्डालैरिव— वहिस्फुलिङ्ग इव-	चाण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थाऽत्यन्तं कद- थितः ।
उपमायामुप- मानस्य	"	अयं पद्मासनासीनः— पातालमिव ते नाभिः—	
जातिप्रसाद- गन्धूनता		स मुनिलाङ्गिष्ठो मौञ्ज्या—	उपमानस्य मौञ्ज्यास्था—
उपमायामुप- मानस्य जा- तिप्रमाणा- विकला	हीनपदत्वम्	स पीतवासाः प्रगृहीतशङ्खः—	नीयस्तडिलक्षणो धर्मः केनापि न प्रतिपादितः ।
उप० धर्मान्यूनता-	अधिकपदत्वम्	चिन्तारबमिव च्युतोऽसि	उपमैयशङ्खानिर्देशो शशि- नो ग्रहणमधिकम्—
उप० धर्माविकला	मम्प्रकमत्वम्		
उपमायामुप- मानोपसेय- योगिन्न- लिङ्गत्वं भिन्न- वचनत्वम्			

अलङ्कारदोष नाम	यस्मिभन्त- भावः	उदाहरणानि	विवरणम्
उपमायां कालमेदः	भग्नप्रकमत्वम्	अतिथिं नाम काकुत्स्थात्	अत्र चेतना प्रस्तादमा- प्नोति न त्वाप
उप० पुरुषमेदः	„	प्रत्यग्रमज्जनविशेष-	लता विभ्राजते न हु विभ्राबसे
उप० विष्णवादि मेदः	„	गङ्गेव प्रवद्धु ते सदैव कीर्तिः	गङ्गा प्रवद्धति न तु प्रवद्ध
उप० असादृश्यम्	अनुचितार्थत्वम्	ग्रथनामि काव्यशशिनम्-	काव्यरूपशशिनाऽर्थात् च रश्मिभर्न सादृश्यम्
उप० असम्भवः	„	निपेतुरास्यादिव-	ज्वलन्त्योऽभ्युधाराः सर्व- मण्डलान्निष्ठपतन्ति-
उत्प्रेक्षायां यथा-शब्द स्य संभावना वाचकता-	अवाचकत्वम्	उवयौ दीर्घिकागभास्त्-	
निर्विषय उत्प्रे- क्षितार्थसम- र्थकार्थान्तर- न्यासः	अनुचितार्थ- त्वम्	दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु-	अचेतनतमसो दिवाकरव- त्रास एव न सम्भवति
सामान्यविशेष- णेन समा- सोक्तौ उप- मानप्रतीतौ तदुपादानम्	अपुष्टार्थत्वम् पुनरुक्तं वा	स्यशति तिग्मरुचौ ककुभः-	कुतोऽद्विणा तत्र त्राणम् ।
अप्रस्तुतप्रशं- सायामुप- मेयप्रतीतौ तत्कथनम्	अपुष्टार्थत्वम्	आहूतेषु विहङ्गमेषु मशकः	अचेतनस्य प्रभोरप्रस्तुत- विशिष्टसामान्यद्वारेण- भिन्यक्तौ पुनः कथं न युक्तम् ।

इति दशमोऽसासः ।

अथ संकीर्णः केचित् प्रश्नाः ।

प्रश्नः—‘अत्र ऐरावणशक्तौ मदमानसुकौ जातौ’ इत्यादि सन्दर्भस्य
क आशयः ।

उत्तरं—‘यग्नेद्य विरह्माऽपि’ इत्यादिपये मदेनरावणसुखे मानेन च शक्तस्य
हृदये निवासत्रीति । उत्तिष्ठता स्थलेति वाच्यार्थोऽस्ति । व्यज्ञवार्थस्तु ‘ऐरावणशक्तौ
मदमानसुकौ जातौ’ इत्यस्ति । अतो व्यज्ञवार्थस्य प्रकारान्तरेण कथनात् पर्यायो-
कालङ्कारः । अत्र हि यदेवोच्यते तदेव व्यज्ञवमस्ति, परन्तु यथा व्यज्ञवं न तथो-
च्यते । अर्थात् विषयेण वाच्यार्थव्यज्ञवार्थयोः कथनापि भेदो नास्ति । केवलं प्रकारे-
गैव भेदः । तत्र दृष्टान्तः—यथा गवि शुक्ले चलति वृष्टे ‘गौः शुक्लश्वलति’ इति
विकल्पः । यदेव वृष्टं तदेव विकल्पयति न तु यथा वृष्टं तथा अर्यं भावः—प्रत्यक्षं
द्विविधमस्ति सविकल्पकं निर्विकल्पकश्च—नामजात्यादिप्रकारयुक्तं ज्ञानं सविकल्पकं
भवति । त्रिविधविषयताशून्यं तुरीयविषयताशालि ज्ञानमर्थात् नामजात्यादिप्रकार-
रहितं ज्ञानं निर्विकल्पकं भवति । निर्विकल्पकसविकल्पकयोर्नास्ति विषयस्य भेदः
केवलं प्रकारस्यैव । यतो हि भिन्नत्वेनासंस्कृष्टत्वेन च वृष्टं भिन्नत्वेन (बौद्धमते)
संस्कृष्टत्वेन (वैयाकरणादिभते) विशिष्टीक्रियते । अर्थात् निर्विकल्पके गोत्वप्रकारकं
गोज्ञानं नास्ति प्रत्युत गोज्ञानमात्रम् । सविकल्पके तु गोत्वप्रकारकं गोज्ञानमस्ति ।
इत्थव्य दृष्टान्तदार्थान्तर्कयोर्विषयभेदो नास्ति अपि तु प्रकारस्यैव ।

प्रश्नः—स्वाधीनपतिकेत्यादि:—स्फुटीक्रियताम् ।

उत्तरं—ननु ‘गुणालङ्कारयुक्तमव्यज्ञवं चित्रम्’ इति प्रथमोऽस्मासे गदितं । वर्ष-
ध्यतेऽलङ्कारस्यले व्यज्ञवस्यानुभवसिद्धतया तत्प्राधान्ये ध्वनित्वमप्राधान्ये गुणीभूत-
व्यज्ञवत्वरूपचित्रस्व दुरुपपादत्वादिति चेत्त, स्वाधीनपतिकेत्यादौ व्यज्ञवसम्बन्धान्त-
चारुताप्रतीतिरपि तु इवादिवाच्योपमावैचित्र्यात् । न च ‘ते चालङ्कारनिर्जये निर्ज-
यन्ते’ यन्यलङ्कारोदाहरणतयोपन्यस्तानि तानि चित्रकाव्यस्योदाहरणानीति षष्ठ-
उक्तमत्र तु ‘स्वप्नेऽपि’ इत्यादीनि यानि उपमोदाहरणतया कथितानि तानि चित्रका-
व्यस्य नोदाहरणानि राजविषयकभावादिरूपस्य व्यज्ञवस्य सत्त्वेनाव्यज्ञवत्वलक्षण-

चित्रकाव्यासभवाद्विति पूर्वोपरविरुद्धाभिधानमिति वाच्यम्, रसभावादिरूपव्यङ्ग्यस्य सर्वत्राव्यभिवारित्वात्त्रौदासीन्यमवलम्ब्य काव्यालङ्काराणामुदाहरणात् । तद्रहितानां विरसतापादनाच । ननु 'स्वप्नेऽपि' इत्यादौ उपमालङ्कारोदाहते पदे 'प्रभावप्रभव' इत्यनुप्रासोऽप्यस्ति तस्मात् संषुष्टिः संकरो वा वल्लुमुचितो न तूपमेति चेत्त उपमानुं प्रासयोः संस्थौ संकरे वोपमाया अपि सत्त्वात् ।

प्रश्नः—के रसवदाव्यलङ्काराः ?

उत्तरं—रसवदाव्यलङ्काराः सप्त सन्ति । गुणीभूतो रसो रसवत्, गुणीभूतो भावः प्रेयः, गुणीभूतो रसाभासभावभासौ ऊर्जस्वि, गुणीभूता भावशान्तिः समाहितः, एवं गुणीभूता भावोदय-भावसन्धि-भावशब्दतात्त्वं तत्त्वामान एवालङ्कारा ज्ञेयाः ।

प्रश्नः—अथ केषाङ्गिदलङ्काराणां भेदाः ?

उत्तरम्—१—उपमारूपकयोः, उपमायाभिवादिप्रयोगात् सादृश्यं वाच्यं भवति रूपके तु तदभावाद् व्यङ्ग्यम् ।

२—तुल्ययोगितादीपकयोः, तुल्ययोगितायां प्रकृतानामप्रकृतानां वैकधर्मेण सम्बन्धः, दीपके तु प्रकृताप्रकृतयोरेकधर्मेण सम्बन्धः ।

३—लाटानुप्रासपुनरुक्तवदाभासयोः, लाटानुप्रासे समानाकारौ तात्पर्येण भिन्नौ शब्दौ भवतः पुनरुक्तवदाभासे भिन्नाकारौ ।

४—उत्प्रेक्षाभ्रान्तिमतोः, उत्प्रेक्षायां सम्भावनाकर्तुर्विषयस्य ज्ञानं भवति भ्रान्तिमति विषयस्य ज्ञानं न भवति ।

५—सन्देहभ्रान्तिमतोः, सन्देहे उभयकोटिकं ज्ञानं भ्रान्तिमत्येककोटिकम् ।

६—सन्देहोत्थेक्षयोः, सन्देहे द्वयोरपि कोव्योः समत्वेन प्रतीतिरुप्रेक्षायां मेककोटे ग्रधानत्वेन ।

७—उपमाऽनन्वययोः, उपमायां द्वयोः साम्योक्तिरनन्वये एकस्यैव ।

८—वक्रोक्तिद्वितीयापहुत्योः, वक्रोक्तौ परोक्तेरन्यथाकारः, द्वितीयापहुतौ स्वोक्तरेव ।

९—द्वितीयापहुतिव्याजोक्तयोः, द्वितीयापहुतौ गोपनकृता गोपनीयार्थः प्रथम-मुच्यते व्याजोक्तौ तु नोच्यते ।

१०—निर्दर्शनादृष्टान्तयोः, निर्दर्शनायां द्वयोर्वाक्यार्थयोः सापेक्षत्वम्, दृष्टान्ते तु निरपेक्षत्वम् ।

११—अप्रस्तुतप्रशंसासमासोक्त्योः, अप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुतस्य गम्यत्वं समासोक्तौ त्वप्रस्तुतस्य ।

१२—अर्थापतिनिर्दर्शनयोः, अर्थापत्तौ 'दण्डापूप'न्यायादर्थान्तरप्रतीतिमात्रम्, निर्दर्शनायां वाक्यार्थस्य सादृश्ये पर्यवसानम् ।

१३—अप्रस्तुतप्रशंसादृष्टान्तयोः, अप्रस्तुतप्रशंसायां क्वचिदप्रसिद्धस्यापि वस्तुनः प्रतिबिम्बत्वेनोपादानं दृष्टान्ते तु प्रसिद्धस्यैव ।

१४—उत्प्रेक्षानुमानयोः, उत्प्रेक्षायां विषयिणः (उपमानस्य) अनिश्चिततया प्रतीतिरनुमाने तु निश्चिततया ।

१५—अनुमानोत्तरयोः, एकपक्षगतत्वेन साध्यसाधनयोर्निर्देशोऽनुमाने भवति । उत्तरे तु न भवति ।

प्रश्नः—के व्यभिचारिणः ? व्यभिचारिस्थायिनोः को भेदः ?

उत्तरं—निर्वेदः, ग्लानिः, शङ्खा, असूया, मदः, श्रमः, आलस्यम्, दैन्यम्, चिन्ता, मोहः, स्मृतिः, धृतिः, ब्रौडा, चपलता, हर्षः, आवेगः, जडता, गर्वः, विषादः, औत्सुक्यम्, निद्रा, अपस्मारः, सुप्तम्, प्रबोधः, अर्मषः, अवहित्यम्, उप्रता, मतिः, व्याधिः, उन्मादः, मरणम्, त्रासः, विरक्तः, एते त्रयज्ञिशद् व्यभिचारिभावाः कथ्यन्ते । सजि सूत्रमिव स्थायिनो नियतावस्थानम् । व्यभिचारी तु फेन-बुद्बुदवदनियतावस्थितिको भवति ।

प्रश्नः—सोदाहरणं लक्षणायाः पद् भेदा लेख्याः ।

उत्तरं—लक्षणा पूर्वं द्विविधा । शुद्धा गौणी च । शुद्धा चतुर्विधा गौणी च द्विविधा ।

१ सारोपा उपादानलक्षणा, यथा—कुन्ताः पुरुषाः प्रविशन्ति ।

२ साध्यवसाना उपादानलक्षणा, यथा—कुन्ताः प्रविशन्ति ।

३ सारोपा लक्षणलक्षणा, यथा—आयुर्वृतम् ।

४ साध्यवसाना लक्षणलक्षणा, यथा—आयुरेवेदम् ।

५ सारोपा गौणी, यथा—गौर्वाहीकः ।

६ साध्यवसाना गौणी, यथा—गौरथम् ।

प्रश्नः—गौणीशुद्धयोर्भेदं प्रतिपाद्य लक्षणाब्दविधत्वं किमर्थमुक्तमिति प्रतिपादयत ।

उत्तरं—यत्र सादृश्यसम्बन्धो भवेत्तत्र गौणी, यत्र तु सादृश्याद् भिन्नः कश्चित् तादर्थकार्यकारणभावावयवावयविभावादिः सम्बन्धो भवति तत्र शुद्धा ।

उपादानलक्षणा—अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यव्यव्युपयोगिनी ।

लक्षणलक्षणा—अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यच्चन्युपयोगिनी ।

गौणी सारोपा—रूपकालङ्कारोपयोगिनी ।

गौणी साध्यवसाना—प्रथ मातिशायोक्तिलक्षिका ।

शुद्धसारोपा—चतुर्थातिशयोक्तिलक्षिका ।

शुद्धसाध्यवसाना—सहकारिनिरासेन कार्यकारित्वरूपसामर्थ्यातिशयरूपव्यव्युद्धयोर्धर्शिका ।

प्रश्नः—हेत्वलङ्कारः पृथगलङ्कारोऽस्ति न वा ?

उत्तरं—ननु ‘हेतुमता संह हेतोरभेदेनाभिधानं हेतुः’ इति प्राचीनैर्हेत्वलङ्कारः पृथग् लक्षितस्तस्मादत्रापि हेत्वलङ्कारो लक्षणीय इति चेन्न, आयुर्वृत्तमित्यादिरूपोऽयं नालङ्कारात्मर्हति चमत्काराभावात् । न च ‘अविरलकमलविकासः’ इत्यत्र हेत्वलङ्कारप्रयुक्तं काव्यं प्राचीनैरुक्तं हेत्वलङ्कारानज्ञीकारे कथं नाम सङ्गच्छतामिति वाच्यम्, तत्र काव्यत्वं केवलानुप्राप्तमहिम्नैव काव्यलिङ्गमेव च हेत्वलङ्कारो न तु भिन्नः ।

प्रश्नः—व्यतिरेकालङ्कारभेदाः ।

उत्तरं—व्यतिरेकालङ्कारस्य चतुर्विंशतिर्भेदाः सन्ति । उपमेयगतोत्कर्षकारणमुपमानगतमपकर्षकारणं द्वयोऽहक्तिः ।

(१) उपमेयगतोत्कर्षकारणानुक्तिः ।

(२) उपमानगतापकर्षकारणानुक्तिः ।

(३) उभयोरसुक्तिः ।

(४) एतेऽश्लेषे उपमानोपमेयभावस्य शब्देन कथिते । चत्वारो भेदा आयं चत्वारं एव व्यजिर्ते । इत्थमश्लेषे द्वावश श्लेषे च द्वादश । मिलित्वा चतुर्विंशतिः ।

प्रश्नः—ठ्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण इति व्याख्यायताम् ।

उत्तरं—यत्र वस्तुमात्रेण वाच्यालङ्काररहितेन अलङ्कृतयः अलङ्काराः व्यज्यन्ते तदा तासामलङ्कृतीनां ध्रुवं निक्षयेन ध्वन्यज्ञता ध्वनिव्यवहारप्रयोजकता । काव्यवृत्तेः काव्यव्यवहारस्य तदाश्रयात् अलङ्कारसपेक्षत्वात् । वस्तुमात्रेण यत्रालङ्कारो व्यज्यते न तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति तत्त्वम् ।

रूपकादिरलङ्कारः—केचिदालङ्कारिका रूपकादीनाभेवालङ्कारत्वं सन्वते । यतो हि विभावादिरूपार्थोपस्कारकतया मुख्यस्य रथादेरुक्तर्षको रूपकादिरेव वस्तुतोऽलङ्कारः । सुन्दरं सदपि विनितानन्मलङ्काररहितं न शोभते । केचित्तु—अनुप्रासादीनाभेवालङ्कारत्वं वाज्छन्निति । यतो हि रूपकादीलङ्कारस्य काव्यप्रतीत्यनन्तरं प्रतीतिर्भवति । यत्र सुपां तिढां चानुप्रासादिरूपेणोप्तप्तिर्भवति तत्रैवालङ्कारता । शब्दालङ्काराणां स्वतथमत्करिताऽर्थात्तद्वाराणान्तु विभावाद्युक्तर्षमुखेनैव । कविकर्म च शब्दविषयकमेव न त्वर्थविषयकं तेनानुप्रासादीनाभेवालङ्कारता रूपकादिषु त्वलङ्कारव्यवहारो गौणः । श्रीमम्मटमते तु द्वयोरप्यलङ्कारता । यतो हि शब्दे स्वरूपेणालङ्कारता नास्ति निरर्थकेऽपि तदापत्तेः । नापि केवलेऽर्थेऽर्थस्य सर्वदा विद्यमानत्वात् सर्वदा तदापत्तेः । अतः शब्दबोधितेऽर्थेऽर्थबोधके च शब्देऽलङ्कारतेति द्वयोरपि शब्दार्थयोराद्वादोपकारकतयोभयत्राप्यलङ्कारता ।

गुणः कृतात्मसंस्कारः—गुणोऽप्रधानं कृत आत्मनः स्वस्य संस्कारः अन्तेन परिमुच्यिर्स्य तादशः प्रधानं प्राप्नोति । आत्मसंस्कारेण च प्रधानस्य महति उपकारे वर्तते । अयं भावः—गौणरसोऽन्येन परिमुष्टः सन् प्रधानं रसमुपकरोति । अनेन रसविरोधः परिहतो भवति ।

कर्णादिशब्दानां सार्थकानर्थकब्यवस्था—यद्यपि अवतंसादीनि कर्णाभरणान्येव भवन्ति तथापि कर्णादिशब्दाः कर्णादिस्थितिज्ञानाय । यथा—‘अस्याः कर्णावतंसेन’—‘अपूर्वमधुरामोद’ अनयोः पदयोः कर्णश्रवणशिरःशब्दाः सामीप्यज्ञानार्थाः । ‘विदीर्णभिसुखाराति’ इत्यत्र रुदत्वज्ञानाय धनुःशब्दः । तदविवक्षयां तु

‘ज्यावन्धनिष्ठन्दभुजेन’ इत्यादौ केवलस्य ज्याशब्दस्य प्रयोगः । ‘प्राणेश्वर’ इत्यादौ अन्यरत्नामिश्रितलब्धोधनाय मुक्ताशब्दः । ‘सौन्दर्यसंपत्’ इत्यादाखुत्कृष्ट-मुष्णविषये मुष्णशब्दः । उपदरहितं मालापदं मुष्णमेवाभिधत्ते । ‘जगाद् मधुरां वाचम्’ इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वेऽपि विवक्षितार्थसिद्धिर्भवति । अतः ‘गतार्थस्यापि विशेष्यस्य विशेषणदानार्थं क्वचित् प्रयोगः’ इति न युक्तं युक्तत्वे वा ‘चरणत्रपरित्राणे’ त्याद्युदाहार्थम् । अर्थात् ‘जगाद् मधुरां वाचमि’ त्यत्र जगादेति क्रिययैव वाचो लाभे विशेषणदानार्थं वाचमित्यस्य ग्रहणमिति केचित् तत्र, क्रियाविशेषणत्वेनैव निर्वहि वाचमित्यस्य विशेषणदानार्थं प्रहणं न युक्तम् ।

सर्वत्र एवंविधविषये—ननु आधारं विना आवेद्यस्यावस्थानम्, एकस्यानेकत्रावस्थानम्, एकेन यत्नेन कार्यद्वयकरणं वस्तुतो नोपपत्रमिति चेत्र, एवं विधविषयेऽतिशयोक्तिरेव जीवनम् । अतिशयेन लोकसीमातिकमेण उक्तिः कथनम् । उक्तव्व—‘सैषा सर्वत्र वकोक्तिरित्यादि । अत्रापि वकोक्तिरतिशयोक्तिर्बोध्या । सर्वत्र एषा अतिशयोक्तिर्लोकसीमातिकमेणोक्तिरेवालङ्कारकारणमस्ति । एतदर्थं कविना यत्नः कार्यः । एनामन्तरेण प्रयेण कोऽप्यलङ्कारो नास्ति ।

एषा च विरोधबाधिनी—असंगतिरिंगोधाभासबाधिकाऽस्ति । असंगतौ एकदेशकयोमिन्देशकत्वरूपानुपपत्तिरस्ति । अतो विरोधाभासे भिन्नदेशकयोरेकदेशकत्वरूपानुपपत्तिः कथनं विनापि सिद्धयति । ‘प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते’ इति न्यायात् । अपवादविषयं परित्यज्य सामान्यशास्त्रं प्रवर्तते । असंगतिरपवादोऽस्ति विरोधाभासः सामान्यमस्ति । तस्मादसंगतिविषयं परित्यज्य विरोधाभासः प्रवर्तते ।

ननु समानमुष्णरितम्—ननु कालमेदेऽप्युपमायां भग्नप्रक्रमता न भवितुमर्हति । उच्चारितं गमयं वा कालायनुपहितधर्मान्तरमादाय कालमेदाभावात् । यत्रोच्चारितेनैव सामान्यघर्मेणोपमा प्रतीयते तत्रापि ‘युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदति’ इत्यादौ युधिष्ठिर इव सत्यवाचयं सत्यं वदतोति बोधयिष्यामः । सत्यवादी सत्यं वदतीत्यत्र मुष्णस्तु न शङ्कनीया । युधिष्ठिर इव सत्यवदनेन सत्यवाचयमित्यर्थावगमादिति चेत्र, साधुत्वार्थं नियमितेष्वेतत्समर्थनं न तु सर्वथा निर्दुष्टं, प्रकृतवस्तुप्रतीतिविनाशात् ।

सालङ्कारैर्धनेस्तैश्च—

सालङ्कारैरित्यत्रैकशोषः । सालङ्काराथ सालङ्काराथ सालङ्कारास्तैः ‘सूर्याणा-
भेकशोष एकविभक्तौ’ इत्येकशोषः । पूर्वमलङ्कारशब्दो भावधन्तोऽलङ्कणम-
लङ्कारः शोभा तथा सह वर्तन्ते इति सालङ्काराः । अपरत्रालङ्कारशब्दः करणवर्णन्तः ।
अलङ्किकयतेऽनेनेत्यलङ्कार उपमादिस्तेन सहिताः सालङ्काराः । तत्थायमर्थः—अलङ्का-
रात्मतां प्राप्तैः समाप्तोक्तिरसवदादिपदाभिषेयैः वाच्यालङ्कारयुक्तैषु गुणीभूतव्यङ्गयप्रभेदैः
शुद्धैः सह एकपक्षाशाद्भेदस्य शुद्धस्य ध्वनैरेकरूपया संसृष्टया त्रिभिः संकरैव
योगो भवतीति ।

प्रश्नः—आयःशूलिक इत्यत्र लुप्तोपमाऽस्ति न वा ?

उत्तरं—न वा आयःशूलमिव क्रूराचारस्तेनान्विच्छ्रुतिं व्यवहरतीति आयः-
शूलिकः । अत्र हि क्रूराचार उपमेयः, तीक्ष्णत्वादिरूपः साधारणो धर्मः, साधारण-
धर्मवाचक इवादिक्ष नोपात्तः केवलसुपमानभूतमयःशूलमेवोपात्तम् । अतद्विलोपेय-
मुपमेति वेज, क्रूराचारस्य निगीर्णत्वरूपस्यायःशूलतादात्मेनारोपादत्रातिशयोक्तिः ।
अन्यथा निगीर्णत्वयसानमूलातिशयोक्तेनिर्विषयत्वापत्तिः ।

प्रश्नः—‘निरुद्धा लक्षणः काश्चित्’ व्याख्यायताम् ।

उत्तरम्—अभिधानवत् शक्तिवत् सामर्थ्यात् प्रसिद्धेः शब्दस्वभावाद्वा निरुद्धाः
अनादिप्रसिद्धाः काश्चित्प्रक्षणा भवन्ति । यथा ‘कर्मणि कुशलः’ इत्यादौ । साम्रप्रतम्
अधुना काश्चित् प्रयोजनवशात् क्रियन्ते । यथा ‘गजायां घोषः’ इत्यादौ । अत्र
शीतपावनत्वादिप्रतीत्यर्थं गजादिपदस्य गजातटादौ लक्षणा स्वीक्रियते । काशित्
लक्षणा रूढिप्रयोजनान्यतरभावात् अशक्तिः । प्रत्यायनसामर्थ्यभावात् नैव क्रियन्ते ।
यथा ‘रूपो घटः’ इत्यादौ । पददोषेषु नेयार्थदोष उक्तस्तत्र नेयत्वं प्रतिपादयितुं
‘निरुद्धा लक्षणा’ इत्याद्युक्तम् । निषिद्धलक्षणाया विषयो नेयः । नेयोऽयो यस्य
तत् पदं नेयार्थम् ।

गुणानान्न परार्थत्वात्—गुणानां विशेषणानां परार्थत्वात् प्रधानान्वयपेक्षि-
त्वात् असम्बन्धः परस्परमनन्वयः स्यात् समत्वात् । गुणप्रधानभावेनैव पदार्थ-

नामन्वयो न तु गुणानां गुणैः सह, नापि प्रधानानां प्रधानैः सहान्वय इति तत्त्वम् ।
 इत्युक्तनयेन 'यासां त्रिदशेभ' इत्यादिपदे यच्छब्दनिर्देश्यानामर्थानां गुणत्वात्
 परस्परमन्वयाभावेन यैरित्यत्र विशेष्यस्य प्रतीतिर्नास्ति । यैरिति यदर्थस्य विशेष्यतय
 क्षपाचारिसम्बन्धो विवक्षितः । स च न घटते क्षपाचारिणामिति भिन्नविभक्त्यन्त-
 क्षपाचारिशब्दस्य प्रहणात् । तेनाभवन्मतयोगत्वं स्पष्टमेव । क्षपाचारिभिरिति पाठे
 त्वन्वयः सुसिद्धो भवति ।

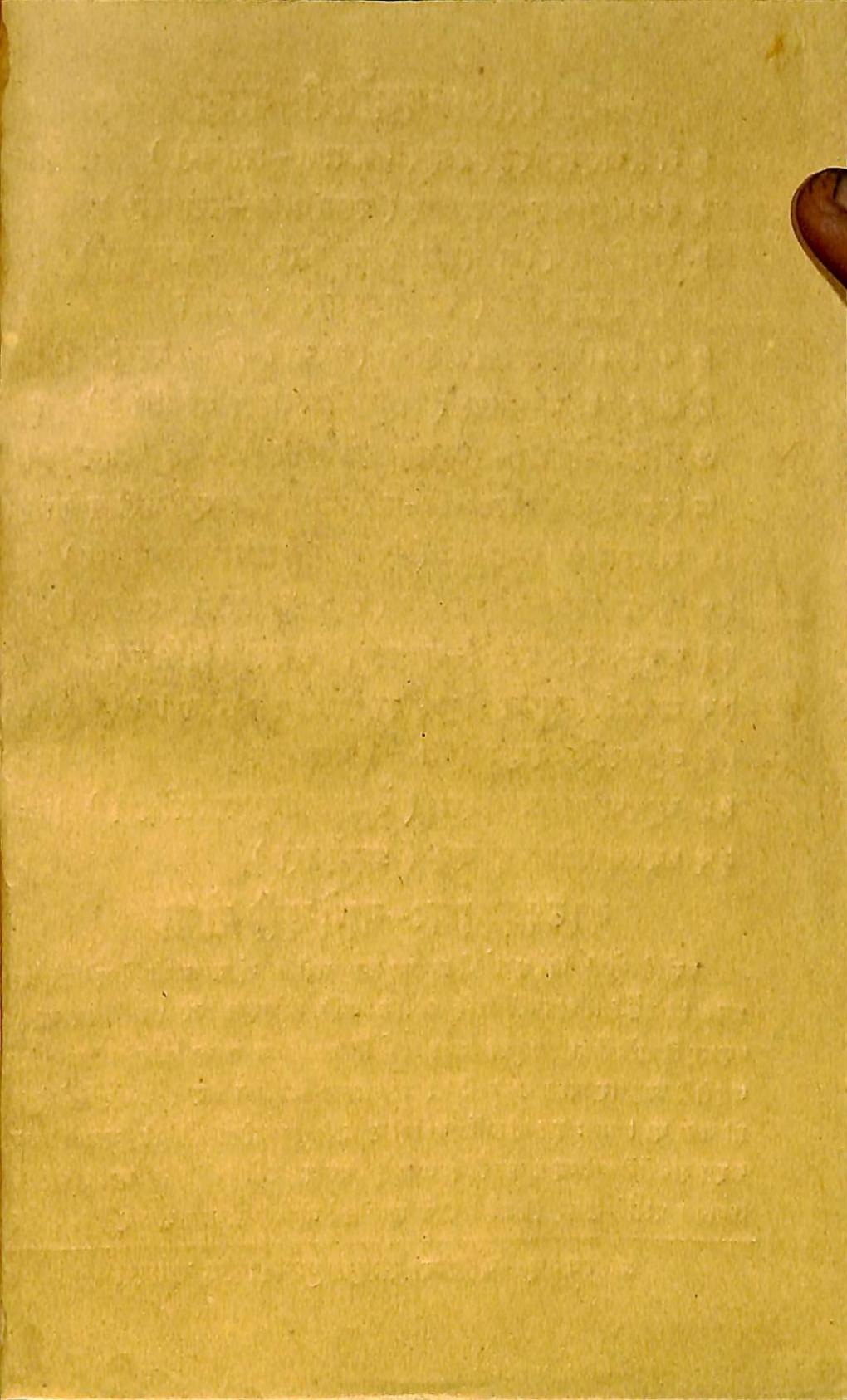
इति पराशरवंशावतंसपण्डितश्रीमद्भोलकरामात्मजपण्डितश्रीब्रह्मानन्दतनुजनुषा

सुरजीगर्भसमुद्भवश्रीपण्डितदेवदत्तशाक्षिणा निर्मितं

काव्यप्रकाशरहस्यं समाप्तम् ।

प्राप्तिस्थानम्

चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय,
 पो० बा० नं० ८, बनारस-१

→ परीक्षा-प्रश्नोत्तरी-माला ←

- १ तर्कभाषा-रहस्यम् (तर्कभाषा-प्रश्नोत्तरी) ।=)
- २ रसगङ्गाधर-रहस्यम् (रसगंगाधर-प्रश्नोत्तरी) ॥)
- ३ साहित्यदर्पणादर्शः (साहित्यदर्पण-प्रश्नोत्तरी) ॥)
- ४ परमलघुकला (परमलघुमञ्जूषा प्रश्नोत्तरी) १)
- ५ परिभाषेन्दुप्रश्नपाञ्चिका (परिभाषेन्दुशेखरप्रश्नोत्तरी) ॥=)
- ६ लघुशब्देन्दुकला (लघुशब्देन्दुशेखर प्रश्नोत्तरी) १।)
- ७ प्रौढमनोरमा-शब्दरत्नप्रश्नोत्तरावली १-३ खण्ड १॥)
- ८ स्वरवैदिकप्रश्नोत्तरी-पाणिनीयशिक्षाप्रश्नोत्तरी सहित १।)
- ९ महाभाष्यप्रकाशः (नवाहिक-महाभाष्यप्रश्नोत्तरी) ॥)
- १० मुक्तावलीतत्त्वालोकः (का० मुक्तावली प्रश्नोत्तरी) ॥)
- ११ व्युत्पत्तिप्रदर्शनं-गृदाशुद्धिप्रदर्शनसहितम् ॥)
- १२ मध्यसिद्धान्तकौमुदीरहस्यम् (प्रश्नोत्तरी) २)
- १३ व्युत्पत्तिवादतरणिः (प्रश्नोत्तरी) ॥=)
- १४ भूषणसारप्रकाशः (वैयाकरणभूषणप्रश्नोत्तरी) ॥=)
- १५ ध्वन्यालोकरहस्यम् (प्रश्नोत्तरी) १)

काव्यप्रकाशः-नागेश्वरी टीका

परीक्षोपयोगी 'नागेश्वरी' टीका का इस नवीन संस्करण को देखते ही आप प्रसन्न हो उठेंगे। 'वामनी' आदि प्राचीन अति सुविस्तृत टीकाओंके उल्लङ्घन में पढ़कर विश्यायियोंका अमूल्य समय व्यर्थ में नष्ट हो जाता था और नवीन शिक्षापद्धतिके अनुसार अल्प समय में काव्यप्रकाशका अध्ययन करना उनके लिये दुर्लभ हो गया था। अतः इस टीकामें वामनी टीकाके दुरुदांशों को भी भाषाकी तरह सरल शब्दोंमें अभिव्यक्त कर दिया गया है। ग्रन्थाशयको त्वरित समझकर परीक्षामें समागत प्रश्नोंके उत्तर लिखनेके लिये छात्रोपयोगी यह टीका सर्वोपरि है ६)